

De tijd als spiegel

De tijd als spiegel

Hoe Nederlanders hun tijd besteden

Koen Breedveld

Andries van den Broek

Jos de Haan

Lucas Harms

Frank Huysmans

Erik van Ingen

Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, oktober 2006

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:

- a wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
- b bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
- c informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het Bureau verricht zijn taak in het bijzonder waar problemen in het geding zijn die het beleid van meer dan één departement raken.

De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het Bureau te voeren beleid. Omtrent de hoofdzaken van dit beleid treedt de minister in overleg met de minister van Algemene Zaken, van Justitie, van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, van Financiën, van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, van Economische Zaken, van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2006

Zet- en binnenwerk: Textcetera, Den Haag

Figuren: Mantext, Moerkapelle

Omslagillustratie: Ien van Laanen, Amsterdam

Omslagontwerp: Bureau Stijlzoorg, Utrecht

ISBN 10 90-377-0283-x

ISBN 13 978-90-377-0283-5

NUR 740

Voorzover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.repro-recht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Productierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

Sociaal en Cultureel Planbureau

Parnassusplein 5

2511 vx Den Haag

Tel. (070) 340 70 00

Fax (070) 340 70 44

Website: www.scp.nl

E-mail: info@scp.nl

Inhoud

Voorwoord	7	
1	<i>De tijd als spiegel: tijdsbesteding als beeld van maatschappelijke ontwikkelingen</i>	9
2	<i>De (her)verdeling van verplichtingen</i> Andries van den Broek en Koen Breedveld	13
2.1	De verdeling van verplichtingen	13
2.2	De gedeeltelijke herverdeling van arbeid en zorg over de seksen	14
2.3	Op het knooppunt van verplichtingen: taakcombinatie en gejaagdheid	20
3	<i>Tijdsbudget en tijdsordening</i> Koen Breedveld, Andries van den Broek en Lucas Harms	27
3.1	Waar de tijd blijft	27
3.2	De taaie tijdsordening	34
4	<i>Wat we doen in de vrije tijd</i> Frank Huysmans, Jos de Haan, Andries van den Broek en Erik van Ingen	42
4.1	Vormen van vrijetijdsbesteding	42
4.2	Veranderend mediagebruik	44
4.3	Minder huiselijke sociale contacten	51
4.4	Maatschappelijke participatie blijft op niveau	53
5	<i>De tijd tikt door</i>	56
	<i>Bijlage A Toelichting op gebruikte categorieën van tijdsbesteding</i>	59
	<i>Literatuur</i>	61
	<i>Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau</i>	63

Voorwoord

In de spiegel van de tijd leer je jezelf kennen. Je ziet erin terug wat je misschien al aanvoelde, of wordt juist verrast door wat je je niet realiseerde. Omdat de tijdsbesteding een beeld geeft van hoe het dagelijks leven is ingericht, is er eens in de vijf jaar een zogenoemd tijdsbestedingsonderzoek (TBO). Na een gesprek in de testfase van dit onderzoek verzuchtte een vrouw spontaan: 'Wat verdoe ik veel tijd! Ik ga dat anders doen.' Het tijdsbestedingsonderzoek is uiteraard niet opgezet omwille van zo'n individuele bewustwording, maar om zicht te krijgen op hoe Nederlanders hun tijd besteden. Daarvan is dit een eerste en beknopte beschrijving. Op www.tijdsbesteding.nl worden meer gegevens en analyses gepresenteerd.

Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) is sinds 1975 actief bij dit vijfjaarlijkse onderzoek naar de tijdsbesteding betrokken. Dit groot-schalige en dure onderzoek zou zonder betrokkenheid van andere partijen niet kunnen bestaan. In 2005 was het onderzoek mogelijk dankzij samenwerking met de Rijkswaterstaat Adviesdienst Verkeer en Vervoer (RWS-AVV), het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (szw), het Bedrijfsfonds voor de Pers, het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (vws), het Milieu en Natuur Planbureau (MNP) en het Ruimtelijk Planbureau (RPB). Ook de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) verleende financiële steun. Dank gaat ook uit naar Intomart GfK, met name in de persoon van Remko van der Dool, voor de adequate uitvoering van het veldwerk en naar het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) voor de steekproeftrekking. Binnen het SCP speelden Dono Niggebrugge, Jan Spit en Ineke Stoop in de voorbereiding een rol van betekenis. Het onderzoek werd gecoördineerd door Koen Breedveld en Andries van den Broek (beiden SCP).

De grootste dank gaat echter uit naar de 2200 Nederlanders die zo bereidwillig waren om in oktober 2005 een week lang hun tijdsbesteding bij te houden.

Prof. dr. Paul Schnabel
Directeur SCP

1 De tijd als spiegel: tijdsbesteding als beeld van maatschappelijke ontwikkelingen

Het tijdsbestedingsonderzoek (TBO) levert iedere vijf jaar een momentopname op van hoe Nederlanders hun tijd besteden. Dat gebeurt sinds 1975. Daardoor kunnen we de manier waarop we in Nederland met de tijd omgaan door de jaren heen volgen. Onze tijdsbesteding verandert niet van de ene op de andere dag, maar in de loop der jaren blijft toch ook weer weinig precies zoals het was.

Ten tijde van de vorige meting in 2000 werd in Nederland meer gewerkt dan ooit en begonnen Nederlanders zich op het nieuwe medium internet toe te leggen. Dat had consequenties voor de rest van hun tijdsbesteding. Door de toegenomen werkdruk steeg ook de tijdsdruk binnen gezinnen: men moest immers meer dan voorheen betaald werk met zorgtaken zien te combineren. Daarnaast bezuinigde men op sociale contacten en op het lezen van gedrukte media, zo komt uit het TBO naar voren.

Soms was echter juist de onveranderlijkheid opmerkelijk. Zo bleek de flexibilisering van arbeids- en winkeltijden in de tweede helft van de jaren negentig anno 2000 allerminst tot grote veranderingen in de tijdsorde te hebben geleid. Collectieve ritmes (hoe laat eet de Nederlander?) en individuele routines (hoeveel verschilt iemands tijdsbesteding tussen opeenvolgende dagen?) bleven toen nog veelal wat ze al waren.

De nieuwe momentopname van 2005 maakt het mogelijk om te zien of eerdere trends zich hebben doorgezet, en of eerdere vastigheden nog steeds onveranderd zijn gebleven.

De tijdsbesteding is de uitkomst van tal van individuele beslissingen en collectieve arrangementen. Vaak is bij veranderingen daarin het beginpunt nauwelijks meer te benoemen. Zo groeide vanaf de jaren zestig bij vrouwen de wens om volop aan het maatschappelijk verkeer deel te nemen. Vanaf de jaren zeventig werd emancipatie van de vrouw inzet van beleid, lange tijd vooral door de arbeidsdeelname van vrouwen te bevorderen. Naarmate inderdaad meer vrouwen gingen werken, begon

de bestaande tijdsorde te klemmen. Een meer gelijke taakverdeling tussen mannen en vrouwen, meer kinderopvang en meer flexibiliteit in arbeids- en winkeltijden moesten de ontstane agendaproblemen helpen oplossen. Meer kinderopvang en flexibilisering van de werken en openingstijden werden in de wetgeving geregeld. Het idee van een combinatiescenario (Commissie Toekomstscenario's Hervreiding Onbetaalde Arbeid 1995), waarin zowel mannen als vrouwen een flinke deeltijd baan combineren met een gedeelde verantwoordelijkheid voor huis en kinderen, is losgelaten. Wel zijn (in 2000) beleidsdoelstellingen geformuleerd (voor 2010) aangaande de deelname van vrouwen aan betaald werk en van mannen aan zorgtaken (szw 2006: 29). De wens om de tijdsorde verder te flexibiliseren klinkt door in de door minister De Geus (Sociale Zaken en Werkgelegenheid) bepleite overgang van een van-negen-tot-vijf-samenleving naar een van-zeven-tot-zevensamenleving (De Geus 2004, 2005; szw 2006: 32).

Een andere ontwikkeling, waarin beleid overigens nauwelijks een rol vervult, is de opkomst van internet. In 2000 begon het gebruik hiervan nog maar net zichtbaar te worden in de tijdsbesteding. Inmiddels is het aantal computers en internetaansluitingen gestegen, wat doet vermoeden dat internetgebruik een vastere plaats in de tijdsbesteding van Nederlanders heeft gekregen.

Wordt er anno 2005 opnieuw meer gewerkt dan voorheen? Zo ja, komt dat omdat mensen met werk nu langer werken of omdat er meer mensen aan het werk zijn? In hoeverre is er sprake van een verdere emancipatie van vrouwen op de arbeidsmarkt? Welke gevolgen heeft dat voor de taakverdeling binnen gezinnen? Welke schouders dragen de gecombineerde last van betaald werk en zorgtaken? Deze en andere vragen komen in hoofdstuk 2 aan bod.

Het totale tijdsbudget en de tijdsordening staan centraal in hoofdstuk 3. Gaat meer werk samen met minder vrije tijd? Of is bezuinigd op persoonlijke verzorging? Zijn we meer of minder onderweg dan in 2000, en pakken we dan de auto, de fiets of het openbaar vervoer? Centrale vragen over tijdsordening zijn of we ons bewegen richting langere 'maatschappelijke openingstijden' en of er beweging zit in collectieve ritmes.

In hoofdstuk 4 staat de vrije tijd centraal. Daarbij komen veranderingen binnen concrete vormen van vrijetijdsbesteding ter sprake. Hoe ontwikkelt het overig mediagebruik zich naast het stijgende internetgebruik? Neemt de tijd voor sociale contacten nog steeds af? Hoe is het met de maatschappelijke participatie gesteld?

In het slothoofdstuk worden de belangrijkste bevindingen geresumeerd.

De hier gehanteerde werkwijze is steeds om vanuit een algemeen vertrekpunt gaandeweg met meer precisie op concretere activiteiten in te gaan. Bij verplichtingen, bijvoorbeeld, is het eerste onderscheid dat tussen betaald werk, opleiding en zorgtaken. Zorgtaken vallen uiteen in huishouden en kinderverzorging, en het huishouden bestaat uit boodschappen doen en het huis schoonmaken (zie bijlage A). Waar van belang volgen verbijzonderingen naar persoonskenmerken, zoals geslacht en leeftijd. Zo vraagt bij de verdeling van verplichtingen de taakverdeling tussen de seksen de aandacht en is bij mediagebruik de spreiding naar leeftijd in de adoptie van nieuwe media van belang. Tabellen waarin iedere activiteit naar enkele persoonskenmerken is uitgesplitst, zijn te vinden op www.tijdsbesteding.nl.

Wat volgt is een beschrijving van de tijdsbesteding in 2005, met een terugblik op eerdere jaren. Binnen die terugblik staat de vergelijking met 2000 voorop. Waar recent materiaal van over de grens beschikbaar is, wordt een enkele internationale vergelijking gemaakt. Op www.tijdsbesteding.nl zal meer aandacht worden besteed aan de wijze waarop de tijdsbesteding in Nederland zich verhoudt tot die in andere gebieden en landen, zoals in Vlaanderen (Glorieux et al. 2005), Duitsland (Statistisches Bundesamt 2003), Engeland (Gershuny 2000) en Amerika (Robinson en Godbey 1997).

De kern van het tijdsbestedingsonderzoek is dat respondenten hun activiteiten gedurende een week in oktober (buiten de schoolvakantie) in een dagboekje registreren. In 2005 zijn 2200 toevallig gekozen mensen zo welwillend geweest dit te doen. Per kwartier registreerden ze wat ze deden. Daarnaast zijn deze mensen uitgebreid geïnterviewd. Het tijdsbestedingsonderzoek is sinds 1975 iedere vijf jaar in vrijwel ongewijzigde vorm herhaald; het leent zich daarom bij uitstek voor het

in kaart brengen van trends. Een uitgebreide onderzoeksverantwoording verschijnt op www.tijdsbesteding.nl.

Waar in dit rapport verschillen tussen jaren (of tussen groepen) worden gesignaleerd, kan de lezer ervan op aan dat is nagegaan of die verschillen niet op puur toeval zouden kunnen berusten. Er is van afgezien om de uitkomsten van deze toets op statistische significantie telkens te vermelden.

2 De (her)verdeling van verplichtingen

Hoeveel van hun wekelijkse 168 uur zijn Nederlanders met verplichtingen voor werk, opleiding en zorg in de weer? Zijn we met z'n allen meer gaan werken? Geeft de taakverdeling in huishoudens een toenemende vervaging van sekserollen te zien? Het antwoord op dergelijke vragen over de (her)verdeling van verplichtingen berust niet op de hele Nederlandse bevolking, maar alleen op het deel dat met verplichtingen voor betaald werk en gezin te maken kan hebben. Daarom gaat het voor de duur van dit hoofdstuk alleen over mensen van 20 tot 65 jaar, de leeftijdscategorie waarin velen verplichtingen voor werk, huishouden en de opvoeding van kinderen combineren. In de hoofdstukken 3 en 4 is de blik weer gericht op de gehele bevolking van 12 jaar en ouder.

2.1 De verdeling van verplichtingen

Mensen van 20 tot 65 jaar kregen het tussen 2000 en 2005 opnieuw drukker met hun verplichtingen. Deze toename met ruim een uur per week komt grotendeels voor rekening van betaald werk (0,8 van de 1,2 uur extra drukte per week). In het tijdsbeslag van studie/opleiding en van zorgtaken deed zich geen noemenswaardige verandering voor (tabel 2.1).

Tabel 2.1

Verplichtingen (inclusief reistijd), Nederlandse bevolking van 20-64 jaar, 1975-2005 (in uren per week)

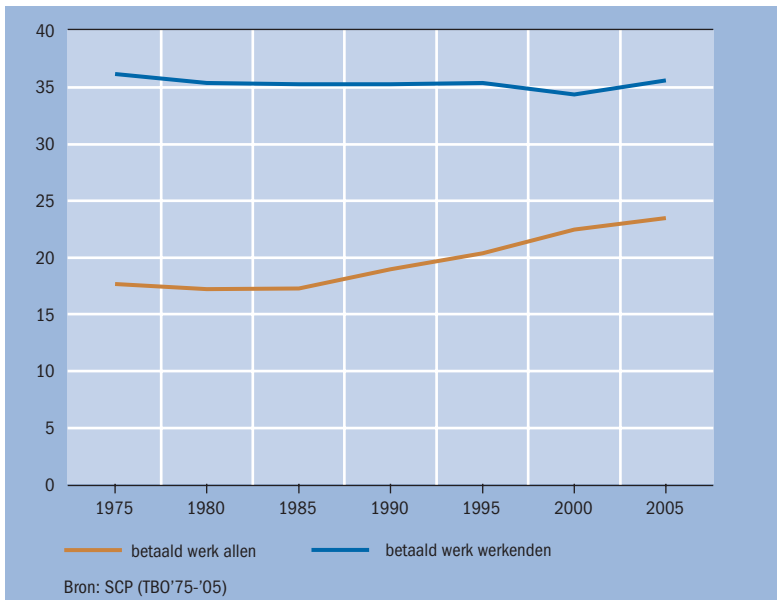
	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005
totale verplichtingen	43,4	43,4	43,6	44,4	45,7	47,4	48,6
betaald werk	19,6	18,9	19,1	21,0	22,6	25,2	26,0
opleiding	2,0	2,8	2,7	3,3	2,8	2,3	2,4
zorgtaken	21,8	21,7	21,7	20,1	20,3	20,0	20,2

Bron: SCP (TBO'75-'05)

Na aftrek van het woon-werkverkeer bedraagt de feitelijke wekelijkse arbeidsinspanning van mensen tussen 20 en 65 jaar in een doorsnee oktoberweek van 2005 23,5 uur. Tussen 2000 en 2005 is dit aantal met exact een uur toegenomen (figuur 2.1). Sinds de helft van de jaren tachtig is de wekelijks gewerkte tijd met ruim zes uur toegenomen. De groei van het aantal arbeidsuren tussen 2000 en 2005 met een vol uur ligt in het verlengde van een trend die tijdens de crisis van de vroege jaren tachtig is begonnen. Deze groei verloopt sinds 2000 echter wel wat trager dan in de vijftien jaar daarvoor. De gemiddelde duur van de arbeidsweek (23,5 uur) ligt bij lange na niet in de buurt van de 40-urige werkweek. Dat komt doordat hier iedereen tussen de 20 en de 65 jaar in de berekening is meegeteld, ook mensen die in de onderzochte oktoberweek in deeltijd of helemaal niet werkten.

Figuur 2.1

Betaald werk, allen en werkenden, bevolking 20-64 jaar, 1975-2005 (in uren per week)

Mensen met betaald werk werken al jaren circa 35 uur per week. Dit duidt erop dat het totale volume gewerkte uren van de potentiële beroepsbevolking niet is gestegen omdat werkenden langer zijn gaan werken, maar omdat het aandeel werkenden is gegroeid.

2.2 De gedeeltelijke herverdeling van arbeid en zorg over de seksen

Betaald werk wordt herverdeeld ...

Bevorderen van de werkgelegenheid is stevast inzet van regeringsbeleid, of het motto nu ‘werk, werk, werk’ of ‘maatschappelijke participatie’ luidt. Aan die beleidsinzet liggen diverse motieven ten grondslag: de zelfredzaamheid van individuen, de insluiting van allochtonen, de betaalbaarheid van de sociale zekerheid en de emancipatie van vrouwen.

In het emancipatiebeleid staat het bevorderen van de arbeidsdeelname van vrouwen al jaren hoog in het vaandel. Een blik op de arbeidsdeelname van mannen en vrouwen leert dat de groeiende arbeidsinzet van de bevolking tussen 2000 en 2005 geheel en al op het conto komt van de vrouwelijke helft daarvan (tabel 2.2). Waar de arbeidsinzet van mannen stagneerde (evenveel uur betaald werk per week, -4% arbeidsparticipatie), groeide die van vrouwen (+2 uur per week, +6% arbeidsdeelname). Uit de Enquête beroepsbevolking (EBB) van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) komt eveneens een naar sekse divergerende ontwikkeling naar voren, maar niet een even sterke groei van het betaalde werk van vrouwen (statline.cbs.nl, geraadpleegd op 6 september 2006).

Over de langere termijn bezien groeit het aandeel werkende vrouwen al sinds het begin van de jaren zeventig. Daar kon geen crisis tegenop. Dat was eerder zo in de jaren tachtig, en het is nu opnieuw het geval in de eerste jaren van het nieuwe millennium.

Tabel 2.2

Aantal gewerkte uren, arbeidsdeelname (percentage dat in de onderzoekswEEK 12 uur of meer werkt) en aantal gewerkte uren (exclusief reistijd) van werkenden naar sekse, bevolking van 20-64 jaar, 1975-2005 (in uren en procenten)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005
arbeidsduur	17,7	17,2	17,3	19,0	20,4	22,5	23,5
arbeidsduur mannen	29,2	26,9	26,3	27,8	29,9	31,1	31,0
arbeidsduur vrouwen	6,1	7,1	8,1	9,9	11,3	14,0	16,0
arbeidsdeelname (%)	48	47	48	53	56	63	65
arbeidsdeelname mannen (%)	77	71	69	72	76	80	76
arbeidsdeelname vrouwen (%)	18	22	25	32	36	47	53
arbeidsduur werkenden	36,2	35,4	35,3	35,3	35,4	34,4	35,6
arbeidsduur werkende mannen	37,9	37,4	37,6	38,3	38,9	38,6	40,2
arbeidsduur werkende vrouwen	29,1	28,5	28,8	28,3	28,5	27,5	28,9

Bron: SCP (TBO'75-'05)

Zoals gezegd is de groei van het volume feitelijk gewerkte uren niet zo zeer veroorzaakt doordat mensen langer zijn gaan werken, maar doordat meer mensen gingen deelnemen aan het arbeidsproces. Dat de gemiddelde werkweek tussen 1995 en 2000 twee uur langer werd, kwam uitsluitend doordat het aandeel werkenden toenam; de werkweek van werkenden werd in die periode zelfs een uur korter. Tussen 2000 en 2005 was echter sprake van een gecombineerd effect: de arbeidsparticipatie nam enigszins toe (+2%) en de werkweek van werkenden werd iets langer (+1 uur).

Waar is desgewenst nog een verdere groei van het volume gewerkte uren te behalen? Het ligt niet in de rede die groei als eerste te zoeken in het verlengen van de wekelijkse arbeidsduur van werkende mannen, want die bedraagt al circa 40 uur. Vrouwen blijven daarop achter doordat onder paren, zeker die met kinderen, het anderhalfverdienersmodel in zwang is, waarbij veelal de vrouw in deeltijd werkt. Zolang de zorgtaken ongelijk verdeeld zijn (zie volgende subparagraaf), ligt een verdere

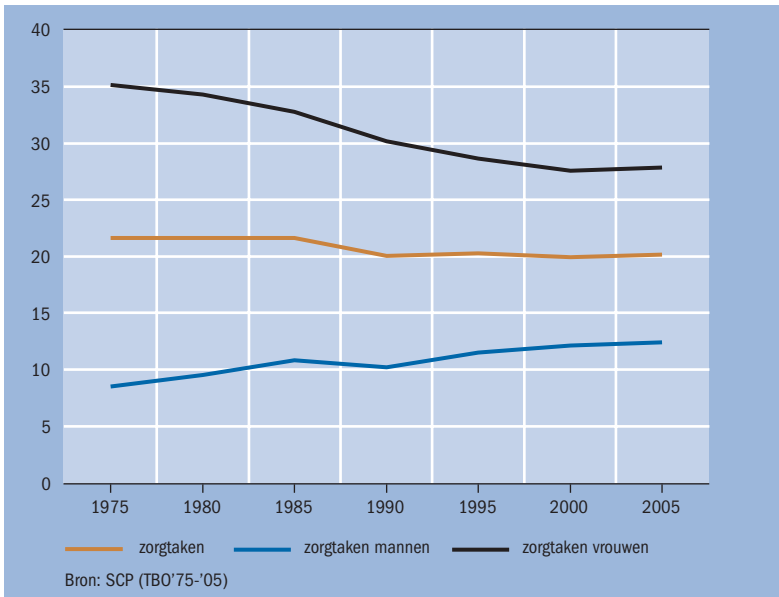
adoptie van het model van de voltijdwerkende moeder minder voor de hand (Keuzekamp en Faulk 2006). Daarmee lijkt een volumegroei van het aantal gewerkte uren vooral een kwestie van het vergroten van het aantal mensen dat werkt.

... maar huiselijke zorgtaken niet

Zou de trend dat vrouwen meer en mannen minder gingen werken gepaard gaan met een omgekeerde trend bij zorgtaken, dan zou sprake zijn van een herverdeling van betaald en onbetaald werk tussen mannen en vrouwen. Helaas voor degenen die een gelijke verdeling van taken over de seksen een warm hart toedragen: anno 2005 is van een omgekeerde uitruil van zorgtaken tussen de seksen geen sprake, terwijl dat eerder wel het geval was (figuur 2.2).

Figuur 2.2

Zorgtaken (inclusief reistijd) naar sekse, bevolking 20-64 jaar, 1975-2005 (in uren per week)

Bij mannen stekt de extra aandacht aan het huishouden en vrouwen slagen er niet opnieuw in om hun verplichtingen thuis te reduceren. Vrouwen tussen 20 en 65 jaar zijn met 28 uur per week royaal twee keer zo lang met zorgtaken in de weer dan hun mannelijke leeftijdsgenoten.

Vanuit het perspectief van gelijke verdeling stagneert de herverdeling van taken. Anderzijds kan men betogen dat de recente ontwikkelingen juist laten zien dat een onveranderd scheve verdeling van zorgtaken kennelijk een grotere deelname van vrouwen aan het arbeidsproces niet belemmert. Of men dit glas nu als half vol dan wel als half leeg beschouwt, staat in dit geval niet los van het perspectief van de beschouwer.

Zorgtaken bestaan uit huishoudelijk werk en kinderverzorging (en een kleine component verzorging andere huisgenoten). Mensen tussen 20 en 65 jaar besteden gemiddeld ruim vijftien uur per week aan het huishouden en bijna vijf uur per week aan de verzorging van hun kinderen (tabel 2.3). Bij die vijf uur kinderverzorging zijn ook mensen zonder kinderen en *empty-nesters* meegeteld. Bij ouders van jonge kinderen is die laatste post op de begroting uiteraard veel omvangrijker. Vaders en moeders in gezinnen waarin het jongste kind jonger is dan 15 jaar, besteden respectievelijk zeven en vijftien uur per week aan het verzorgen van hun kroost. Voordat wij in paragraaf 2.3 nader ingaan op de gezinssituatie, geven we hier een overzicht van de (her)verdeling van zorgtaken tussen mannen en vrouwen.

Tussen 2000 en 2005 is het tijdsbeslag van het huishouden afgenomen en dat van kinderverzorging gegroeid. In de voorbije decennia verminderden vooral vrouwen het aantal aan het huishouden bestede uren, van bijna 30 per week in 1975 tot 21 in 2005. Mannen spanden zich in 2000 meer in voor het huishouden dan in enig voorafgaand jaar, maar hebben daarop in 2005 weer bezuinigd. In de levensfase van 20 tot 65 jaar nemen vrouwen ruim twee derde van het huishouden voor hun rekening.

Aan het verzorgen van kinderen is men tussen 2000 en 2005 meer tijd gaan besteden, een trend die zich daarvoor al voorzichtig

aftekende. Zowel mannen als vrouwen werden in dit opzicht actiever. Bij vaders is dit een continuerend van een bescheiden trend sinds 1990; bij moeders is deze toename nieuw, nadat de tijd die ze voor hun kinderen inruimden geruime tijd vrij stabiel was. Net als bij huishoudelijk werk komt ook bij kinderverzorging het grootste deel van het tijdsbeslag op de schouders van vrouwen terecht.

Tabel 2.3

Huishouden en kinderverzorging naar sekse, bevolking van 20-64 jaar, 1975-2005 (in uren per week)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005
huishouden	18,2	17,9	18,2	16,5	16,6	16,0	15,4
huishouden mannen	6,8	7,6	9,1	8,6	9,7	10,1	9,7
huishouden vrouwen	29,7	28,8	27,4	24,7	23,1	21,9	21,3
kinderverzorging	3,6	3,7	3,6	3,6	3,8	4,0	4,8
kinderverzorging mannen	1,7	2,0	1,8	1,7	1,9	2,2	2,8
kinderverzorging vrouwen	5,5	5,6	5,4	5,5	5,5	5,7	6,7

Bron: SCP (TBO'75-'05)

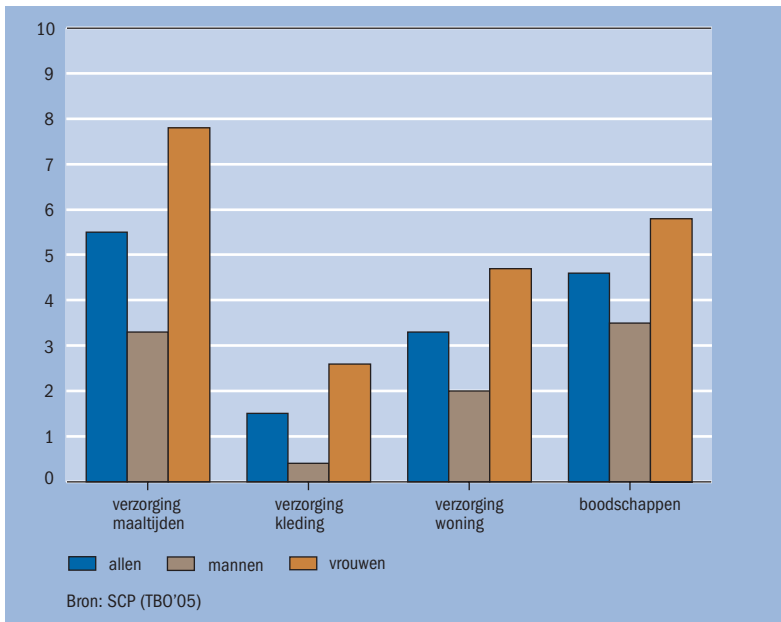
Eerder is wel de zorg uitgesproken dat een verdere vermarkting van de tijd het huiselijke leven zou doen versralen (Daly 1996; Elchardus 1996). Vermarkting omvat overigens niet alleen meer betaald werk aan de inkomstenkant, maar ook meer betaalde vrije tijd aan de uitgavenkant. In de grotere tijdsinvestering in de zorg voor kinderen schuilt een relativering van de bezorgdheid om de vermarkting van de tijd in de vorm van meer betaald werk. Nederland vormt hier geen uitzondering. Een vergelijking tussen enkele Westerse landen, mede gebaseerd op Nederlandse cijfers, leidde tot de conclusie dat ouders aan de veranderende omstandigheden blijkbaar het hoofd hebben weten te bieden en het gezinsleven in stand hebben weten te houden (Bianchi et al. 2006).

Een viertal concrete vormen van huishoudelijk werk onderscheidend is de verdeling tussen mannen en vrouwen het minst ongelijk bij het

boodschappen doen. Boodschappen betreft hier alle bezoek aan winkels, inclusief funshoppen. Schever verdeeld zijn de bijdragen van de seksen aan het verzorgen van de maaltijden (koken, tafel dekken, afwassen) en van de woning (stofzuigen e.d.). Bij het verzorgen van kleding (wassen, strijken) laten mannen het nagenoeg geheel afweten (figuur 2.3).

Figuur 2.3

Huishoudelijke taken naar sekse, bevolking 20-64 jaar, 2005 (in uren per week)

De huidige constatering dat vrouwen meer betaald werken, zonder dat mannen navenant meer van het huishouden voor hun rekening nemen, doet denken aan de eerdere constatering dat men een gelijke verdeling van taken meer als waarde belijdt dan in het eigen huishouden praktiseert. Dat laatste is in de jaren negentig geduid als een ‘gemankeerde emancipatie’ (Van den Akker et al. 1994), een duiding die nog weinig aan zeggingskracht verloren lijkt te hebben.

2.3 Op het knooppunt van verplichtingen: taakcombinatie en gejaagdheid

Uit het voorgaande kwam naar voren dat in de leeftijd van 20 tot 65 jaar de arbeidsinspanning van mannen in 2005 wat terugliep en hun inzet in het huishouden stagneerde. Bij vrouwen groeide de arbeidsinspanning met twee uur per week en daalde de inzet in het huishouden niet langer. Bijgevolg kregen vrouwen tussen 2000 en 2005 ruim twee uur meer verplichtingen per week, terwijl de verplichtingenlast van mannen nagenoeg niet veranderde (figuur 2.4). Niet eerder in deze reeks peilingen (tbo) kenden vrouwen wekelijks zo veel verplichtingen. Desondanks is hun tijdsbeslag van verplichtingen nog anderhalf uur per week geringer dan bij mannen, al is de in de jaren negentig ontstane situatie dat mannen meer tijd aan verplichtingen kwijt zijn, hiermee wat rechtgetrokken.

Figuur 2.4

Totale verplichtingen (inclusief reistijd) naar sekse, bevolking van 20-64 jaar, 1975-2005 (in uren per week)

De verdeling van verplichtingen kan met wat meer precisie worden beschreven. Hier gaat de aandacht uit naar de verdeling van verplichtingen en naar het gevoel gejaagd te zijn. Op wiens schouders drukken de meeste verplichtingen? En voelen die mensen zich ook vaker gejaagd?

Taakcombinatie

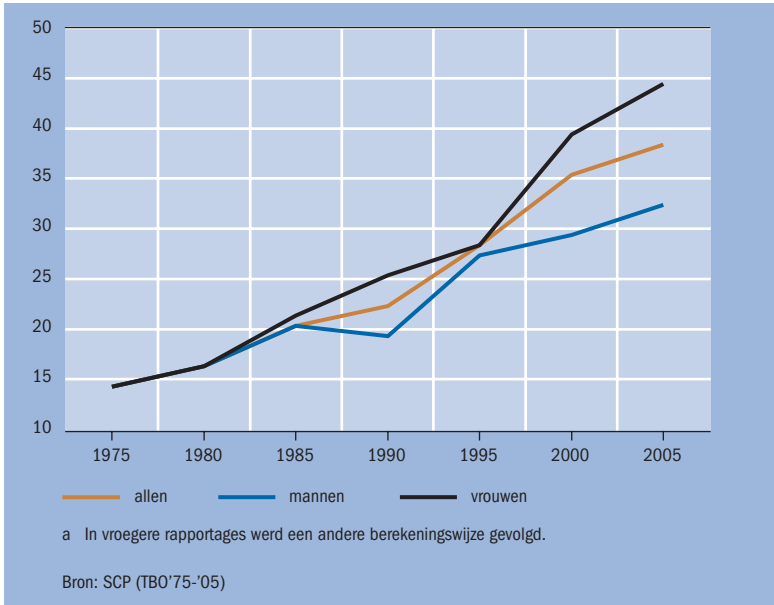
De tijdsdruk van verplichtingen neemt toe wanneer mensen verschillende verplichtingen stapelen of combineren. Die druk zal groter zijn in huishoudens waar beide partners werken en in huishoudens met jonge kinderen; de druk is het grootst wanneer ouders van jonge kinderen beiden werken. Dit laatste is eerder wel als 'het spitsuur van het leven' aangemerkt (Knulst en Van Beek 1990).

Een manier om de gecombineerde druk van verplichtingen in kaart te brengen is door de aandacht te richten op mensen die betaald werk combineren met het huishouden. Bij de hier gebruikte meting van 'taakcombinatie' bedraagt de ondergrens voor zowel betaald werk als huishouden twaalf uur per week (figuur 2.5). Zo gemeten behoort bijna 40% van de bevolking van 20 tot 64 jaar tot de rangen der taakcombinerders. Dat is royaal meer dan 30 jaar geleden. Mannen zijn in dit opzicht in de loop van de jaren wat bij de gemiddelde groeivoet achtergebleven; onder vrouwen nam het percentage taakcombineerders wat sneller toe. Hoewel het aandeel taakcombineerders onder beide seksen in 1975 gelijk was, is inmiddels een aanzienlijk verschil tussen mannen en vrouwen ontstaan: vrouwen zijn in 2005 vaker met het combineren van betaald werk en zorgtaken belast dan mannen.

Waar de tijdsdruk van verplichtingen erop duidt dat mannen het door de bank genomen wat drukker hebben dan vrouwen (figuur 2.4), duidt de verdeling van de taakcombinatie juist op meer drukte bij vrouwen (figuur 2.5). Deze twee waarnemingen sluiten elkaar niet uit. Ze kunnen tegelijk waar zijn, bijvoorbeeld wanneer een deel van de vrouwen het erg druk heeft terwijl een ander deel van hen relatief weinig met verplichtingen belast is.

Figuur 2.5

Taakcombinatie (in onderzoekswEEK minstens twaalf uur betaald werk en minstens twaalf uur zorgtaken, inclusief reistijd) naar sekse, bevolking 20-64 jaar, 1975-2005 (in procenten)^a

Een nadere blik op bij wie zich precies de verplichtingen opstapelen brengt meer helderheid. Daartoe wordt de situatie in het traditionele kostwinner/huisvrouw-model vergeleken met de situatie bij tweeverdieners en bij ouders van jonge kinderen (tabel 2.5). Hoewel deze categorieën elkaar niet uitsluiten, geven de cijfers toch een beeld van waar de agenda voller respectievelijk leger is.

Het traditionele kostwinner/huisvrouw-model brengt de minste verplichtingen met zich mee, en uit de aard der zaak geen taakcombinatie bij vrouwen. Ruim een derde van de kostwinners heeft ook een aandeel in de zorgtaken van twaalf uur of meer. Tweeverdienerschap en ouderschap betekenen een zwaardere belasting met verplichtingen en meer taakcombinatie.

Tabel 2.5

Verplichtingen en taakcombinatie, naar huiselijke situatie en sekse, bevolking van 20-64 jaar, 2005 (in uren per week en in procenten)

	verplichtingen (uren per week)			taakcombinatie (%)		
	allen	mannen	vrouwen	allen	mannen	vrouwen
mannelijke kostwinners resp. huisvrouwen	46,9	53,8	40,1	18	36	0
tweeverdieners	56,1	55,8	55,8	56	43	56
ouders van jonge kin- deren (tot 14 jaar)	57,5	58,4	56,6	56	56	56

Bron: SCP (TBO'05)

In urenbelasting zijn de verschillen tussen de diverse huishoudensmodellen voor mannen aanzienlijk kleiner dan voor vrouwen. Omgekeerd verschilt bij vrouwen het percentage taakcombineerders sterker tussen de huishoudensmodellen.

Gejaagdheid

Uit het aantal uren dat mensen aan verplichtingen besteden en uit het percentage taakcombineerders komt een beeld naar voren van de feitelijke tijdsdruk waar mensen aan blootstaan. Dat zegt echter nog niets over de vraag of mensen hun belasting ook daadwerkelijk als druk ervaren. Vanaf 2000 is in het dagboekje van het tijdsbestedingsonderzoek iedere dag van de week gevraagd of mensen zich die dag opgejaagd hadden gevoeld.

Ongeveer de helft van de Nederlanders van 20 tot 65 jaar rapporteert in de onderzoekswEEK op één of meer dagen gevoelens van gejaagdheid. Gemiddeld voelt men zich bijna anderhalve dag per week gejaagd (tabel 2.6). Degenen die gejaagdheid rapporteren, voelen zich dus drie dagen in de week gejaagd. Hierin is de situatie in 2005 identiek aan die in 2000.

Tabel 2.6

Subjectieve tijdsdruk naar sekse, bevolking van 20-64 jaar, 2000-2005 (in aantallen en procenten)

	2000	2005
aandeel minstens eens per week gejaagd	52	52
aandeel minstens eens per week gejaagd mannen	48	47
aandeel minstens eens per week gejaagd vrouwen	55	58
aantal dagen per week gejaagd	1,4	1,4
aantal dagen per week gejaagd mannen	1,4	1,2
aantal dagen per week gejaagd vrouwen	1,4	1,6

Bron: SCP (TBO'00-'05)

Gezien de wat grotere verplichtingen van mannen, zou men bij hen meer gejaagdheid kunnen veronderstellen. Aan de andere kant is het percentage taakcombineerders onder vrouwen groter, en zou men juist bij hen meer gejaagdheid verwachten. De eerste gedachte gaat niet op, de tweede vindt enige ondersteuning in het feit dat vrouwen, met name in 2005, iets meer en vaker gejaagdheid rapporteren. Dat heeft er vermoedelijk mee te maken dat vrouwen meer dan mannen ervoor zorgen dat de diverse agenda's in het huishouden op elkaar aansluiten. Het gedoe dat het vergt om, zeker bij enige tegenslag, toch aan de vaste etenstijden, werktijden en schooltijden vast te houden, komt mogelijk niet in de uiteindelijke tijdsbesteding, maar wel in gevoelens van gejaagdheid tot uiting.

Hangen tijdsdruk en taakcombinatie met gejaagdheid samen? Een eerste analyse wijst uit dat er wel enig verband tussen tijdsdruk en gejaagdheid bestaat, maar dat dit verband niet erg sterk is. Van de helft van de 20-64-jarigen die het drukst met verplichtingen zijn

belast, rapporteert 61% op minstens een dag in de week gevoelens van gejaagdheid; bij de minst drukke helft is dit 44% (tabel 2.7). Van de taakcombineerders rapporteert 56% zich eens of meer per week gejaagd te voelen, tegen 50% van degenen die niet tot die categorie behoren. Hetzelfde beeld geldt voor het aantal dagen waarop men gejaagdheid rapporteert: de druk bezette mensen en de taakcombineerders doen dat wat vaker, maar hebben er geenszins het alleenrecht op.

Tabel 2.7

Tijdsdruk en gejaagdheid, bevolking van 20-64 jaar, 2005 (in procenten en aantallen dagen)

	een dag of meer gejaagd (%)	aantal dagen in de week gejaagd
drukst bezette helft van de bevolking	61	1,7
minst druk bezette helft van de bevolking	44	1,1
taakcombineerders (38% van de bevolking)	56	1,6
niet-taakcombineerders (62% van de bevolking)	50	1,3

Bron: SCP (TBO'05)

Het al of niet druk bezet zijn legt wat meer gewicht in de schaal dan het al of niet combineren van taken, maar in beide gevallen is het allerminst zo dat tijdsdruk en gejaagdheid sterk samenhangen. De tijdsdruk in uren is dus hooguit gedeeltelijk verantwoordelijk voor gevoelens van gejaagdheid. Er is in dit verband op gewezen dat het ervaren van gejaagdheid deels meer een persoonskenmerk zou kunnen zijn dan iets dat tot feitelijke tijdsdruk is te herleiden (Knulst 2005).

3 Tijdsbudget en tijdsordening

Met de verplichtingen uit hoofdstuk 2 is nog niet het hele verhaal over de tijdsbesteding verteld. In dit hoofdstuk komt eerst de verdeling van de wekelijkse 168 uur aan de orde. Daarna komen persoonlijke verzorging en mobiliteit ter sprake. In hoofdstuk 2 over verplichtingen ging het om mensen van 20 tot 65 jaar. Tenzij anders vermeld, hebben de gegevens vanaf nu betrekking op de gehele bevolking van 12 jaar en ouder.

In het tweede deel van dit hoofdstuk staat de ordening van de tijd centraal. Daarbij gaat het niet om de hoeveelheid tijd die men met bepaalde activiteiten in de weer is, maar om het tijdstip waarop men die activiteiten onderneemt, en in het bijzonder om de mate waarin men de marges van de werkdag, de avonden en de weekenden meer is gaan benutten voor betaald werk of zorgtaken. Het verlengen van de ‘maatschappelijke openingstijden’ door de dag wat eerder te laten beginnen en/of wat later te beëindigen, kan een uitweg zijn uit de drukte van overdag. Is er sprake van een beweging richting een van-zeven-tot-zevensamenleving? Of ruimt men ’s avonds en in het weekend meer tijd in voor betaald werk of huishouden? En in hoeverre zijn daardoor de collectieve ritmes, bijvoorbeeld dat de meeste Nederlanders ’s avonds rond zes uur eten, aan verandering onderhevig?

3.1 Waar de tijd blijft

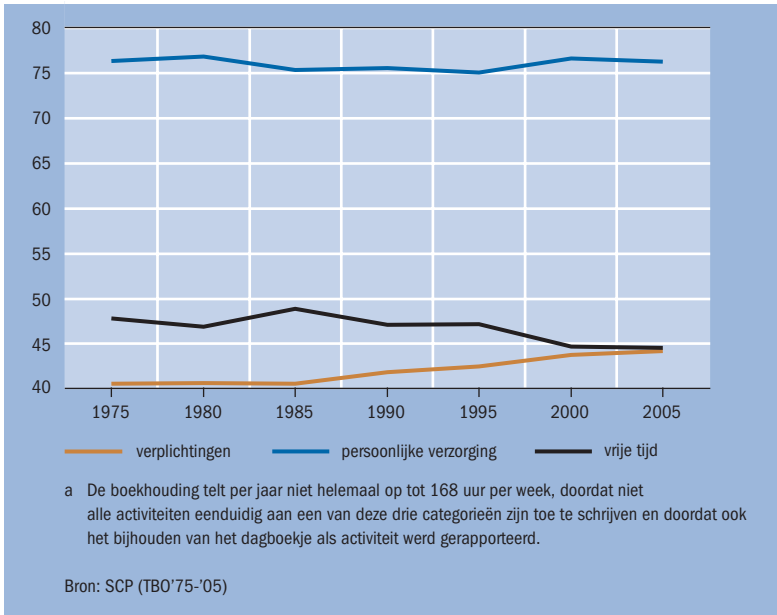
Nederlanders ondernemen in de loop van een week de meest uiteenlopende activiteiten, thuis of elders, kortstondig of langdurig, omdat het moet of als vrijetijdsbesteding. De meest algemene indeling van alle activiteiten is een driedeling in verplichtingen, persoonlijke verzorging en vrije tijd. Het pakket aan verplichtingen (betaald werk, scholing en zorgtaken) neemt bij mensen van 12 jaar en ouder gemiddeld ruim 44 uur per week in beslag. Tussen 2000 en 2005 is dit tijdsbeslag licht gestegen (figuur 3.1). Deze ontwikkeling sluit aan op de groei van verplichtingen tussen 1985 en 2000, met als kanttekening dat de toename tussen 2000 en 2005 langzamer verliep dan voorheen.

Een kleine helft van hun wekelijkse 168 uur besteden Nederlanders aan persoonlijke verzorging (slaap, voeding en lichamelijke verzorging). Hier is in 2005 wekelijks ruim 76 uur mee gemoeid, iets minder dan in 2000. Sinds 2000 is sprake van enige uitruil met verplichtingen.

In 2005 hebben Nederlanders gemiddeld bijna 45 uur vrije tijd per week. Dit is vrijwel evenveel als in 2000. Tussen 1995 en 2000 daalde het aantal uur vrije tijd scherp door de gecombineerde concurrentie van meer verplichtingen en meer persoonlijke verzorging. Die daling heeft zich niet doorgezet.

Figuur 3.1

Verdeling van het tijdsbudget over verplichtingen, verzorging en vrije tijd (steeds inclusief reistijd), Nederlandse bevolking 12 jaar en ouder, 1975-2005 (in uren per week)^a

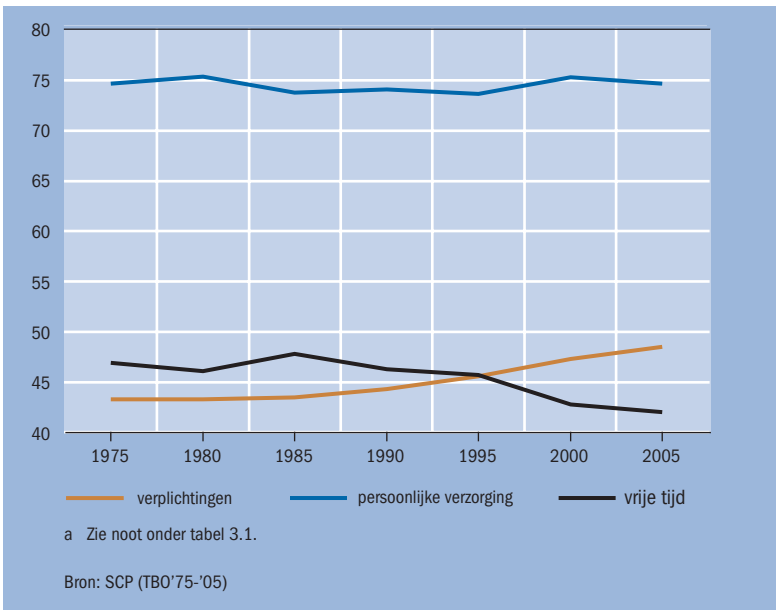
Elk voordeel heeft z'n nadeel. Een presentatie van de gemiddelde tijdsbesteding van de bevolking kent naast de charme van de eenvoud tevens het bezwaar dat daarmee niet het hele verhaal is verteld. In een gemiddeld cijfer kan immers een stijging onder de ene helft van de bevolking

wegvallen tegen een daling onder de andere helft. Het verdient dikwijls aanbeveling om wat dieper in de gegevens te duiken.

Bij mensen van 20 tot 65 jaar neemt tussen 2000 en 2005, zoals in hoofdstuk 2 bleek, het totaal van verplichtingen sterker toe dan onder de bevolking van 12 jaar en ouder. Er is kennelijk sprake van een tegenkracht. De sleutel ligt in de gestage vergrijzing: een groeiend deel van de mensen heeft een leeftijd bereikt waarop men, op een enkele uitzondering na, niet meer in de weer is met betaald werk en met de dagelijkse zorg voor kinderen. Vergrijzing betekent een groeiend aantal mensen met weinig verplichtingen. Daarnaast is in de periode 2000-2005 het tijdsbeslag van verplichtingen onder jongeren gedaald. Dat betekent een rem op de gemiddelde groei van verplichtingen onder de bevolking van 12 jaar en ouder. In de leeftijd van 20 tot 65 jaar resulteert de toename van verplichtingen in geringe dalingen in de tijd voor persoonlijke verzorging en in de vrije tijd (figuur 3.2).

Figuur 3.2

Verdeling van het tijdsbudget over verplichtingen, verzorging en vrije tijd (alle inclusief reistijd), Nederlandse bevolking 20-64 jaar, 1975-2005 (in uren per week)^a

Aan de oppervlakte gezien steeg de last van verplichtingen van Nederlanders van 12 jaar en ouder licht. Onder die oppervlakte blijkt sprake van twee tegengestelde ontwikkelingen. Enerzijds kreeg vooral de potentiële beroepsbevolking meer verplichtingen te verstouwen. Anderzijds nam het aantal mensen toe, die vanwege hun leeftijd minder verplichtingen hebben.

Persoonlijke verzorging

Nederlanders besteden veel van hun tijd aan persoonlijke verzorging. Alleen met slaap is al een derde van de wekelijks beschikbare 168 uur gemoeid, gemiddeld over iedereen van 12 jaar en ouder dus ruim achtenhalf uur per etmaal. Een kleine tien uur per week brengt men etend en drinkend door. Lichamelijke verzorging (persoonlijke hygiëne, opmaken, kleden) beslaat ongeveer een uur per dag. Bij deze activiteiten hebben zich door de jaren heen geen eenduidige trends voorgedaan (tabel 3.1).

Tabel 3.1

Persoonlijke verzorging, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2005 (in uren per week)

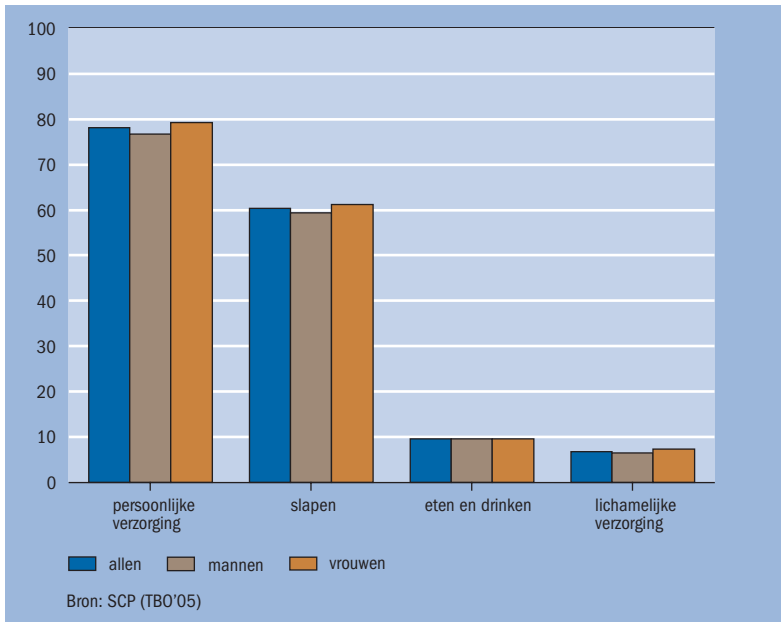
	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005
persoonlijke verzorging totaal	76,3	76,8	75,3	75,5	75,0	76,6	76,2
slapen	60,5	60,5	59,4	59,7	59,4	60,9	60,3
eten en drinken	10,3	10,5	10,0	9,9	9,5	9,9	9,5
lichamelijke verzorging	6,1	6,3	6,1	6,3	6,4	6,2	6,8

Bron: SCP (TBO'75-'05)

Er bestaan enkele accentverschillen tussen mannen en vrouwen. Vrouwen besteden wat meer tijd aan hun persoonlijke verzorging, vooral aan slaap en lichamelijke verzorging (figuur 3.3).

Figuur 3.3

Persoonlijke verzorging naar sekse, bevolking 12 jaar en ouder, 2005 (in uren per week)

Mobiliteit: langer onderweg

In 2005 is men wat meer tijd onderweg dan in 2000: de 'mobiliteitstijd' is gestegen van 8,4 uur per week in 2000 naar 9,1 uur per week in 2005 (tabel 3.2). Het grootste deel van de mobiliteit komt voor rekening van de vrije tijd: aan ruim een derde van alle verplaatsingen en bijna twee vijfde van de reistijd ligt een vrijetijdsmotief ten grondslag. Sinds 2000 is de vrijetijds mobiliteit aanzienlijk gestegen, met een half uur per week.

Het aantal in het dagboek geregistreerde verplaatsingen (door respondent minstens één kwartier als activiteit geregistreerd) neemt daarentegen nauwelijks toe. Nederlanders waren en zijn gemiddeld zeventien keer per week onderweg. Kennelijk is men in 2005 niet vaker, maar per verplaatsing wel langer onderweg dan in 2000. Het constante aantal verplaatsingen komt overeen met de resultaten uit het Onderzoek

Tabel 3.2

Mobiliteit naar motief voor reis, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2005 (in uren per week)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005
mobiliteit	6,6	6,8	7,2	7,9	8,5	8,4	9,1
werk	1,4	1,2	1,3	1,6	1,6	2,0	1,9
huishouden	1,8	2,5	2,1	2,5	2,8	2,5	2,8
onderwijs	0,7	0,7	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9
vrije tijd	2,6	2,3	2,9	2,9	3,2	3,0	3,5

Bron: SCP (TBO'75-'05)

Verplaatsingsgedrag (OVG) van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en uit de opvolger daarvan, het Mobiliteitsonderzoek Nederland (MON) van de Rijkswaterstaat Adviesdienst Verkeer en Vervoer (RWS-AVV). Deze bronnen laten geen stijging van de reistijden zien, maar tonen aan dat men al jaren iets meer dan één uur per dag mobiel is en daarbij afstanden van ruim 30 kilometer overbrugt. Hoe is dit te rijmen met de toename van de mobiliteitstijd zoals in het tijdsbestedingsonderzoek is geconstateerd? De belangrijkste verklaring lijkt het mooie weer in oktober 2005, toen het relatief warm en droog was: mooi weer dus om per fiets of te voet ergens naartoe te gaan. In 2000 was het tijdens de dagboekperiode daarentegen juist verhoudingsgewijs slecht weer, in ieder geval niet aantrekkelijk genoeg om fietsend of lopend op pad te gaan. Hierover wordt na verdere analyses met meer precisie gerapporteerd op www.tijdsbesteding.nl.

In 2005 bestaat bijna de helft van alle verplaatsingen en iets meer dan de helft van de reistijd uit mobiliteit per auto (tabel 3.3). Het merendeel van de mobiliteit is dus nog altijd 'automobilitijd' (Harms 2003). Hoewel in uren per week hetzelfde, daalde het aandeel van de auto in de totale mobiliteit. Oorzaak is dat de mobiliteitsgroei tussen 2000 en 2005 vrijwel geheel voor rekening komt van fietsen en lopen. Opnieuw geldt zowel dat dit mogelijk deels te herleiden is tot de sterk in loop- en fietsvriendelijkheid van elkaar verschillende weersomstandigheden in

oktober 2000 en oktober 2005 alsook dat daarover na verdere analyses met meer precisie wordt gerapporteerd op www.tijdsbesteding.nl.

Tabel 3.3

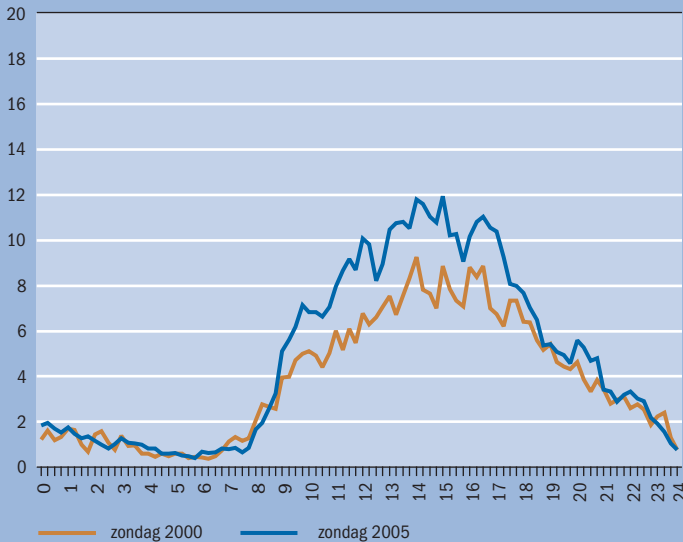
Mobiliteit naar vervoerswijze, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2005 (in uren per week)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005
reisduur (uren)	6,6	6,8	7,2	7,9	8,5	8,4	9,1
auto	2,9	3,3	3,5	3,8	4,2	4,7	4,7
openbaar vervoer	1,0	0,9	0,9	1,2	1,1	1,0	1,1
fietsen, lopen	2,8	2,5	2,8	2,9	3,1	2,7	3,3

Bron: SCP (TBO'75-'05)

Figuur 3.4

Tijdstippen mobiliteit op zondag, 2000 en 2005, bevolking 12 jaar en ouder (in procenten van de bevolking)

Bron: SCP (TBO'00-'05)

Een blik op de verdeling van de mobiliteit over de week leert dat men vooral op zondag meer onderweg is; op andere dagen veranderde er weinig. Daarom bevat figuur 3.4 alleen informatie over de zondag, een dag die vooral veel vrijetijds mobiliteit kent. Met name op zondagmiddag waren in 2005 aanzienlijk meer mensen onderweg dan in 2000.

Deze nadruk op mobiliteit op specifiek de zondag in plaats van gedurende de week vormt een mooie overgang naar de perspectiefwisseling in paragraaf 3.2. Daarin gaat het niet om de hoeveelheid tijd die men met diverse activiteiten in de weer is, maar om het tijdstip waarop men die activiteiten onderneemt.

3.2 De taaië tijdsordering

Doordat respondenten per kwartier noteren wat ze doen, is niet alleen duidelijk hoeveel tijd ze aan activiteiten besteden, maar ook wanneer ze dat doen: op welke uren van de dag en op welke dagen van de week. Het tijdsbestedingsonderzoek biedt daarmee een nauwgezet inzicht in de ordening van tijd.

De thematiek van tijdsordering kreeg tegen het einde van het vorige millennium opnieuw de nodige beleidsaandacht. In 1996 werden arbeids- en winkeltijden gedereguleerd, in een poging om de economie te stimuleren en om drukbezette taakcombineerders en tweeverdieners meer speelruimte in hun agenda te bieden. Uit een vergelijking van de tijdsbesteding in 2000 met die in eerdere jaren bleek dat vermindering van regels niet direct grote gedragsveranderingen tot gevolg heeft (Breedveld en Van den Broek 2001). Hoewel wat meer mensen 's avonds gingen winkelen, bleef de tijdsordering sterk in het teken van collectieve ritmes staan.

Sindsdien zijn er geen beleidsmatige majeure ingrepen in de tijdsordering te melden, wat niet wil zeggen dat het rond dit thema stil werd. Integendeel: er kwamen kamervragen over de zondagopenstelling van winkels; een voorstel tot herziening van de Arbeidstijdenwet is in behandeling; het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCenW) vaardigde regels uit tegen de vrije vrijdag in het primair onderwijs (met ingang van het schooljaar 2006/'07); en het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (szw) blies het thema

dagindeling nieuw leven in met de al genoemde notie van de van-zeven-tot-zevensamenleving. Dankzij de aangenomen motie-Van Aartsen/Bos (TK 2005/2006) kunnen ouders met ingang van 2007 basisscholen verzoeken om voor- en naschoolse opvang tussen 07.30 uur en 18.30 uur te (laten) organiseren. Dit brengt de idee van een samenleving die van zeven tot zeven actief is een stap dichterbij.

De tijdsordening wordt echter niet bepaald door beleidsmaatregelen alleen. De rol van de overheid in kwesties van tijdsordening ligt in het vaststellen van het ‘temporele’ kader (Breedveld 2006). Binnen dit kader bepalen burgers en organisaties zelf (individueel of in onderling overleg) hoe ze hun tijd indelen. Biologische dag/nachtritmes, psychologische behoeften aan gewoontes en routines, en sociale verbanden en praktijken (in het gezin, op het werk, op school en in verenigingen) maken de tijd minder plooibaar dan wel eens wordt gedacht, gevreesd of gehoopt. Dankzij ict-toepassingen, individualisering en deregulering wordt het niettemin gemakkelijker om de tijd naar de eigen hand te zetten. In hoeverre men van de nieuwe vrijheden in de tijdsordening daadwerkelijk gebruikmaakt, hangt af van de noodzaak om het drukke bestaan te reguleren, van de vertrouwdheid met ritmes in andere landen en van de behoefte om op andere momenten vrijetijdsactiviteiten te ondernemen.

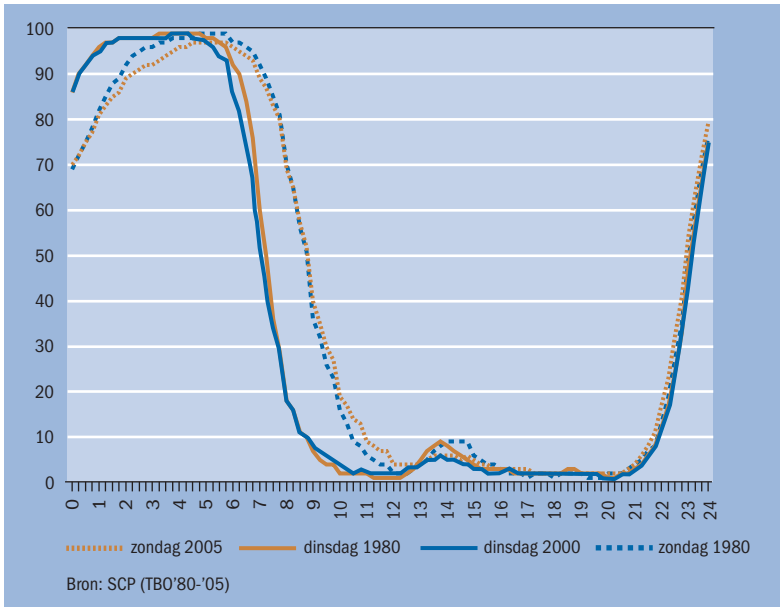
Slapen en eten

Bij de eerste blik op de timing van activiteiten in 2005 wordt duidelijk dat de tijdsordening duidelijke collectieve ritmes kent en dat de wens bestaat om ‘tijdsoeverein’ te zijn. Uit de tijdstippen waarop men slaapt (figuur 3.5) en eet (figuur 3.6) komt naar voren dat beide activiteiten onmiskenbaar aan vaste tijden verankerd zijn, maar niet onveranderlijk.

De timing van de nachtrust blijft hetzelfde, inclusief het gegeven dat men doordeweeks eerder naar bed gaat en opstaat dan in het weekend. Maar het middagdutje is tussen 1980 en 2005 vrijwel verdwenen, en in de nacht van zaterdag op zondag blijven meer mensen langer op. De ontwikkelingen in de tijden waarop mensen slapen verlopen zeer langzaam. Bij een vergelijking van 2005 met 2000 vallen de lijnen voor beide jaren zelfs vrijwel samen, reden om niet vijf maar 25 jaar terug in de tijd te gaan (figuur 3.5).

Figuur 3.5

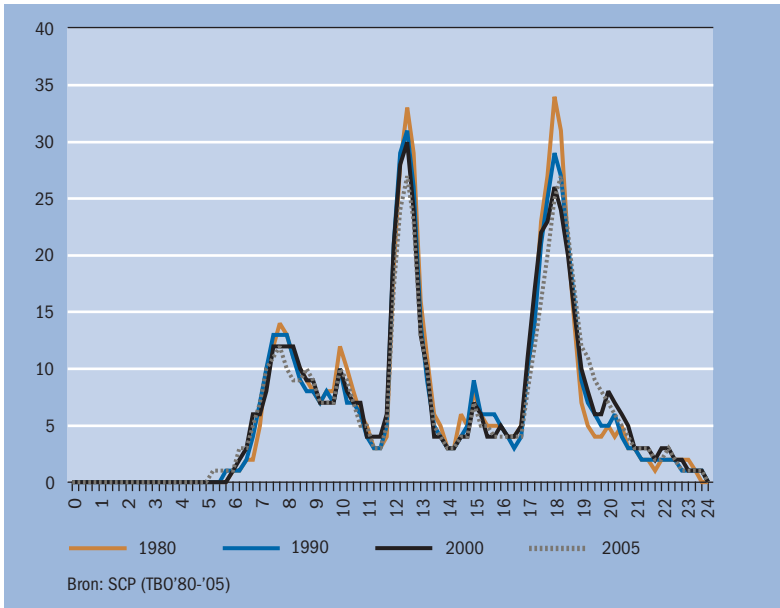
Tijdstippen slaap op dinsdag en zondag, bevolking van 12 jaar en ouder, 1980-2005 (in procenten van de bevolking)

Rond zes uur 's avonds is nog steeds de tijd waarop de meeste Nederlanders aan tafel zitten. De exacte timing is tussen 2000 en 2005 iets naar achter opgeschoven. Ook zit men minder massaal dan vroeger precies op dat tijdstip aan tafel: de piek is minder hoog en de spreiding eromheen wat groter. Het wordt wat gewoner om na zessen te eten. Voor de lunch geldt wel dat de piek lager wordt, maar niet dat de spreiding eromheen groeit. Men eet blijkbaar sneller of slaat wat vaker de lunch over (zie figuur 3.6).

Figuur 3.6

Tijdstippen eten op dinsdag, bevolking van 12 jaar en ouder, 1980-2005 (in procenten van de bevolking)

Betaald werk en zorgtaken

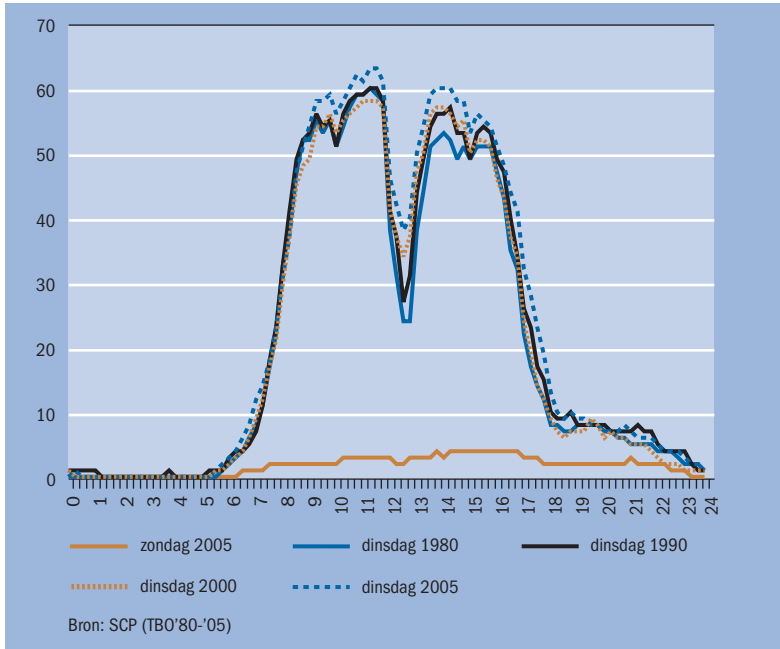
In de timing van arbeid over de dag en over de week is in 2005 weinig veranderd, ook niet als verder wordt teruggekeken dan 2000 (figuur 3.7). In 2005 vindt, net als in 2000 of in 1980, de bulk van het werk doordeweeks en overdag plaats. Uit andere bronnen (Enquête Beroepsbevolking, Enquête Werkgelegenheid en Lonen, Arbeidsaanbodpanel, zie daarover www.tijdsbesteding.nl) blijkt evenmin een duidelijke stijging van het werken in de avonden, nachten en weekeinden.

Op zondag, en doordeweeks voor zeven uur 's ochtends en na zeven uur 's avonds zijn slechts weinigen aan het werk. Van-negen-tot-vijf blijft het dominante arbeidsritme. Naarmate meer mensen werken wordt die dominantie zelfs groter. Pas een precieze blik wijst uit dat wat meer mensen in het begin van de avond werken. Nader onderzoek zal

moeten uitwijzen in hoeverre dit komt omdat zij files willen vermijden. Het gegeven dat minder mensen tussen de middag het werk onderbreken, duidt erop dat lunchen minder gemeengoed wordt.

Figuur 3.7

Tijdstippen betaald werk op dinsdag en zondag, werkende bevolking van 12 jaar en ouder, 1980-2005 (in procenten van de werkende bevolking)

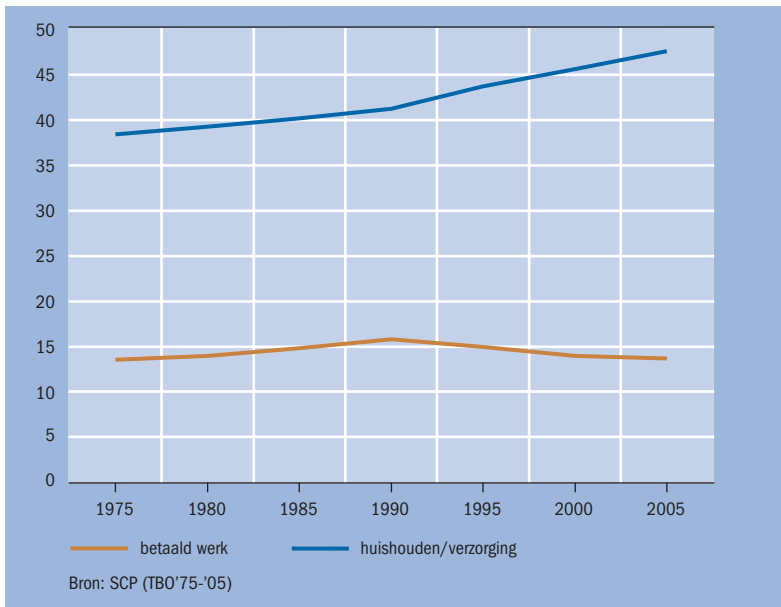

De combinatie van weinig veranderlijke arbeidstijden en een stijgende arbeidsdeelname impliceert dat er doordeweeks overdag minder tijd overblijft voor andere zaken. In de tijdsbesteding is die ontwikkeling waarneembaar in een geleidelijke verschuiving van zorgtaken van doordeweeks overdag naar de avonden, weekeinden en nachten (figuur 3.8). Anno 2005 wordt 48% van die taken in (vooral) de avonden en weekeinden verricht, tegen 46% in 2000 en 39% in 1980. Overigens ontstond die daling omdat men doordeweeks overdag minder tijd in huishouden en verzorging stak, niet omdat men daar 's avonds en in het weekend meer

tijd aan besteedde (zie voor meer details www.tijdsbesteding.nl). Bij de betaalde arbeid is het aandeel avond-, nacht- en weekeindwerk een stuk lager dan bij de zorgtaken, en constanter bovendien. Betaald werk heeft van oudsher minder weg van een 7-daags/24-uurseconomie dan huishouden en verzorging.

Figuur 3.8

Aandeel betaald werk en zorgtaken tijdens de avonden, nachten en weekeinden, 1975-2005 (in procenten van het totaal betaald werk/huishouden en verzorging)

Winkeltijden

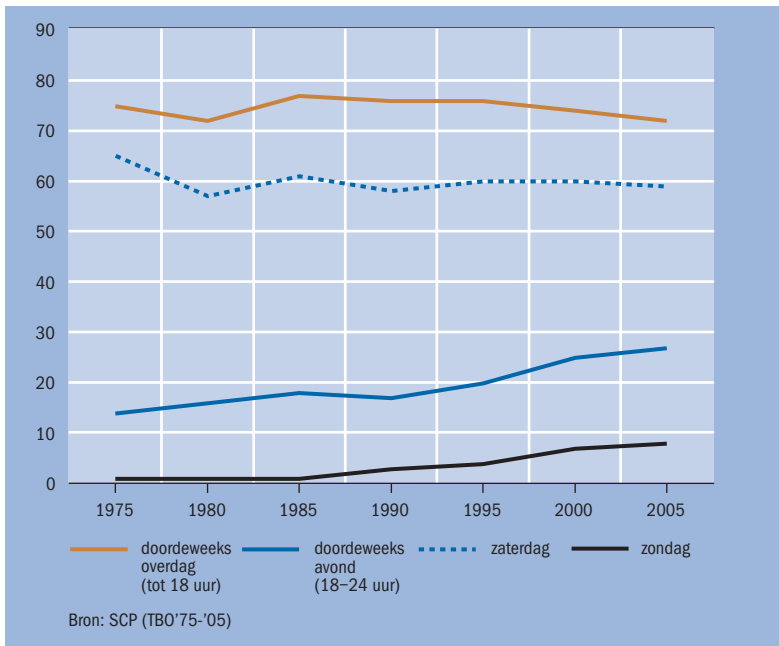
In 1996 werden de tijden om boodschappen te doen en te winkelen opgerekt. Sinds de Winkeltijdenwet van dat jaar kunnen winkels tot 22.00 uur geopend blijven; er geldt niet langer een maximale openstellingsduur en er is meer gelegenheid om op zondag open te blijven. Tussen 1995 en 2000 groeide in reactie hierop het aandeel boodschappen doen en winkelen 's avonds en op zondag van 9% naar 12%, in 2005

bedraagt dit 13%. In oktober 2005 had 27% van de bevolking (12 jaar en ouder) doordeweeks na zes uur 's avonds een winkel bezocht, tegen 25% in 2000 en 20% in 1995 (figuur 3.9). Nog steeds echter hebben winkels doordeweeks overdag en op zaterdag beduidend meer klanten.

De verruiming van de winkeltijden heeft geleid tot enige verschuivingen in het winkelgedrag. Die verschuivingen beantwoorden niet aan het beeld van een non-stop-24-uurseconomie. Hierbij zij opgemerkt dat dit geldt voor een doorsnee week in oktober en bezien over het hele land. De impact van de verruimde openingstijden is zonder twijfel groter in de drukke decemberperiode, waarin veel gemeenten hun koopzondagen hebben ingepland, en in de grotere steden en toeristische plaatsen, waar de winkels vaker open zijn.

Figuur 3.9

Aandeel personen dat in vier tijdvakken heeft gewinkeld/boodschappen heeft gedaan, bevolking van 20-64 jaar, 1975-2005 (in procenten van de bevolking)

Het stugge elastiek van de tijd

In eerdere publicaties (Breedveld 1999) is de tijdsordening wel vergeleken met een rond elastiek. Er wordt van vele kanten aan getrokken, maar het elastiek vertoont een grote veerkracht en laat zich maar moeilijk oprekken. Uit de nieuwe tijdsbestedingsgegevens komt naar voren dat het elastiek nog wat rek bevatte, maar vooral veel veerkracht. De constanten in de tijdsordening zijn groter dan de veranderingen. Voor de vrees dat het elastiek knapt en Nederland op weg is naar een 24-uursecconomie bestaat nauwelijks een reden.

Het dag-en-nacht ritme en het arbeidsritme zijn de twee dominante *Zeitgeber*. Een groot sportevenement kan wel eens zorgen voor plotse aanpassingen, maar verder krijgt veel van het maatschappelijke leven vorm rondom de slaap- en werkritmes. De programmering op de televisie, de geëigende momenten om uit of bij elkaar op bezoek te gaan, en de timing van het verenigingsleven zijn om deze ritmes heen geplooid.

4 Wat we doen in de vrije tijd

De besteding van de vrije tijd kent vele verschijningsvormen en aspecten. Zit iemand veel thuis met een boek of is iemand liever actief in de buitenlucht? Of heeft het boek juist plaats gemaakt voor een beeldscherm, en zo ja, zit men dan voor de televisie of surft men op het internet? In dit hoofdstuk gaat erom hoe Nederlanders hun vrije tijd besteden.

4.1 Vormen van vrijetijdsbesteding

De gedetailleerde informatie over bezigheden in de vrije tijd laat zich in zeven vormen van vrijetijdsbesteding samenvatten. Dit zijn: lezen van gedrukte media, gebruik van modernere media, sociale contacten, maatschappelijke participatie, uitgaan, sport en bewegen, en (andere) hobby's (tabel 4.1). Vrijetijdsmobiliteit is eerder besproken en wordt hier buiten haakjes gezet.

Bij elk van deze vormen van vrijetijdsbesteding kan op concrete activiteiten worden ingegaan. Dat gebeurt hier niet steeds met dezelfde mate van precisie. In de paragrafen 4.2 tot en met 4.4 komen media-gebruik en deelname aan het sociale verkeer in de vorm van huiselijke sociale contacten en maatschappelijke participatie in meer detail aan de orde. Over deze en andere vormen van vrijetijdsbesteding zal www.tijdsbesteding.nl in de toekomst meer details bevatten.

De gemiddelde hoeveelheid vrije tijd per persoon is in 2005 met een kleine 45 uur hetzelfde als in 2000. Bij ongewijzigde preferenties binnen het vrijetijdsrepertoire zou aan iedere vorm van vrijetijdsbesteding in 2005 evenveel tijd besteed zijn als in 2000. Wanneer er toch sprake is van veranderingen in de besteding van het vrijetijdsbudget, duidt dat op andere preferenties of andere condities dan vijf jaar geleden.

Tabel 4.1

Vrijtijdsbesteding (zonder mobiliteit), bevolking van 12 jaar en ouder, uren per week, 1975-2005

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005
lezen gedrukte media	6,1	5,7	5,3	5,1	4,6	3,9	3,8
audio, tv, pc, internet	12,4	12,1	13,6	13,7	14,2	14,8	15,1
sociale contacten	12,7	12,5	11,5	11,4	10,9	10,1	9,1
maatschappelijke participatie	2,0	2,0	2,2	2,1	2,2	1,8	1,8
uitgaan	2,4	2,2	2,4	2,6	2,6	2,5	2,7
sport en bewegen	1,5	1,5	2,1	1,8	2,1	1,8	2,6
(overige) hobby's	8,2	8,7	9,0	7,7	7,5	6,8	6,1

Bron: SCP (TBO'75'-05)

Bij drie van de zeven vormen van vrijetijdsbesteding is de hieraan bestede tijd in 2005 inderdaad gelijk aan die in 2000. Het gaat hier om lezen van gedrukte media, maatschappelijke participatie en uitgaan (de kleine fluctuaties zijn niet statistisch significant). Anders dan het gelijkgebleven vrijetijdsbudget zou doen vermoeden, besteedt men in 2005 minder tijd aan sociale contacten en aan (overige) hobby's. Evenmin in lijn met het constante vrijetijdsbudget is dat in 2005 met moderne media en met sport en bewegen meer tijd gemoeid dan is in 2000. De veranderingen in de verdeling van een constant volume vrije tijd wijzen op veranderde preferenties en/of condities.

In het geval van de toename van sport en bewegen ligt het in de rede om behalve op wisselende preferenties ook op wisselende condities bedacht te zijn. Over de langere termijn bezien is sprake van een groei van de met sport en bewegen gemoeide tijd. De twee laatste peilingen (in 2000 en 2005) lijken behalve door die trend echter ook door de wisselende weersomstandigheden te zijn beïnvloed. De peilingen van het tijdsbestedingsonderzoek vinden telkens in twee weken in oktober plaats (buiten de herfstvakantie). Zo'n vast punt in het jaar sluit seizoenfluctuaties uit, maar houdt ook een risico in: wat doet het weer? Nadat

het in de observatieperiode in 2000 verhoudingsgewijs koel en nat was, hadden de weergoden in oktober 2005 juist een soort *indian summer* in petto: een opleving van het weer met relatief veel zon en hoge temperaturen. Het ligt voor de hand te verwachten dat de fluctuaties in sport en bewegen, een daling in 2000 en een scherpe stijging in 2005, mede te maken hebben met het weer. Hierover wordt na verdere analyses met meer precisie gerapporteerd op www.tijdsbesteding.nl.

De overige vormen van vrijetijdsbesteding zijn minder weergevoelig, hoewel ze indirect de invloed ondervinden van de aantrekkelijkheid van buitenactiviteiten. Als men bij mooi weer meer de buitenlucht opzoekt, beïnvloedt het weer omgekeerd ook de andere activiteiten, waar men dan dus minder tijd voor heeft. Het ligt echter niet voor de hand om te veronderstellen dat het weersaandeel in de fluctuatie in sport en bewegen, maximaal enige tientallen minuten per week, doorslaggevend is voor de besteding van de rest van de vrije tijd in een oktoberweek.

Mooi weer zou mensen eventueel eerder tot uitgaan kunnen bewegen, maar daarin is tussen 2000 en 2005 geen (significante) toename te zien. In beide jaren gaat men circa tweeënhalf uur per week uit. Dat sluit nog niet uit dat binnen het uitgaan de ene activiteit ten koste van een andere aan aantrekkingskracht heeft gewonnen. Een nadere blik leert echter dat binnen het uitgaansrepertoire alles bij het oude blijft. Het stappen (café, disco, snackbar) is met ruim een uur per week de grootste activiteit, gevolgd door uit eten met circa drie kwartier. Zowel sportwedstrijden als cultuur blijven daar met elk krap een half uur ruim bij achter. Met een bezoek aan evenementen, attractieparken en dierentuinen is in oktober niet veel tijd gemoeid, maar hier geldt dat oktober niet de piektijd voor dergelijke uitjes is.

4.2 Veranderend mediagebruik

Mediagebruik heeft in de loop der jaren aanzienlijke veranderingen te zien gegeven. Het totale tijdsbudget voor mediagebruik is weliswaar al jaren stabiel met zo'n negentien uur per persoon per week, maar daarbinnen is veel veranderd (tabel 4.2).

Tabel 4.2

Mediagebruik: televisiekijken, radio luisteren, lezen van gedrukte media, computergebruik als hoofdactiviteit, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2005 (in procenten deelnemers en in uren per week)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005
media en ict: participatie (%)	99	100	100	100	99	99	99
televisie (incl. video/dvd, teletekst/kabelkrant)	94	96	98	97	96	97	95
audio (radio en geluidsdragers)	68	60	52	50	41	36	28
gedrukte media	96	95	94	91	89	84	81
computer (offline en online)			4	13	23	45	68
media en ict: tijdsbesteding (uren per week)	18,5	17,8	19,0	18,8	18,8	18,7	18,9
televisie (incl. video/dvd, teletekst)	10,2	10,3	12,1	12,0	12,4	12,4	10,8
audio (radio en muziek)	2,2	1,8	1,4	1,2	0,8	0,7	0,5
gedrukte media	6,1	5,7	5,3	5,1	4,6	3,9	3,8
computer (offline en online)			0,1	0,5	0,9	1,8	3,8

Bron: SCP (TBO'75-'05)

Het is van belang op te merken dat hier onder mediagebruik alleen die tijd is gerekend waarop iemand het gebruik van media als belangrijkste activiteit in het dagboek heeft geregistreerd. Naar de radio luisteren terwijl men primair iets anders doet, is hier niet meegerekend, net zo min als de tijd dat de televisie aanstaat zonder dat het kijken daarnaar op dat moment de hoofdactiviteit is. Behalve het gebruik in uren per week is bij mediagebruik ook het percentage Nederlanders vermeld dat in de onderzoeksweek minstens een kwartier een medium gebruikte.

Twee vormen van mediagebruik hebben in de loop der jaren gaandeweg terrein verloren: het lezen van gedrukte media en het luisteren naar de radio en naar geluidsdragers (meestal muziek) als hoofdactiviteit. Desondanks bleef de totale mediatijd door de jaren heen constant. Tussen 1975 en 1995 kwam dit doordat men meer televisie ging kijken. Sinds het midden van de jaren negentig is de intrede van pc en internet

in de Nederlandse huishoudens terug te vinden in de tijdsbesteding aan ict. Sinds 2000 gaat dit ten koste van de televisietijd. Voor het eerst in deze reeks peilingen (van het tijdsbestedingsonderzoek) daalt het aantal uren dat Nederlanders televisie kijken, en wel met ruim anderhalf uur per week. Intussen groeit het computergebruik met twee uur per week, een verdubbeling sinds 2000. Anno 2005 besteden Nederlanders gemiddeld evenveel tijd aan ict als aan gedrukte media, een kleine vier uur per week. Dat is ruim een half uur per dag.

Een nadere blik op het dalende aandeel van televisiekijken leert dat daar vooral publieke televisiezenders onder te lijden hebben (tabel 4.3). De landelijke publieke omroep verliest met ruim een uur maar liefst 28% van de kijktijd. Ook de Nederlandstalige commerciële zenders en de andere zenders (waaronder de lokale en regionale zenders) leveren wat in. Recent zit het kijken naar beeld dragers weer in de lift, ongetwijfeld onder impuls van dvd en home cinema, die het thuis kijken naar films meer tot een bioscoopervaring maken.

Tabel 4.3

Televisiekijken (als hoofdactiviteit), naar type zender en video/dvd, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2005 (in uren per week)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005
televisie totaal	10,2	10,3	12,1	12,0	12,4	12,4	10,8
publieke zenders	8,4	8,1	8,8	5,9	4,3	4,0	2,9
commerciële zenders ^a				3,3	6,1	5,7	5,4
video/dvd			0,5	0,7	0,6	0,5	0,7
overige zenders	1,8	2,3	2,9	2,1	1,4	2,2	1,9

a Nederlandstalige zenders met algemene programmering (in 2005: RTL4, 5 en 7, SBS6, Net5, Veronica en Talpa).

Bron: SCP (TBO'75-'05)

De knauw die de nationale publieke televisiezenders krijgen is niet toe te schrijven aan één leeftijdsgroep. De publieke zenders verliezen onder alle leeftijden terrein (tabel 4.4), het meest nog onder de jongere

ouderen (50-64 jaar). Onder jongeren (12-19 jaar) en jongvolwassenen (20-34 jaar), bij wie de publieke zenders toch al geen sterke positie hadden, heeft de verdere daling tot gevolg dat men niet meer dan een uur per week op een publieke zender afstemt. Onder diezelfde groepen moeten overigens ook de commerciële zenders een veer laten: hun verlies bedraagt daar ruim een uur per week. De tanende aantrekkingskracht van commerciële zenders op de jongste helft van de bevolking weten deze zenders deels te compenseren door een grotere aantrekkingskracht op ouderen. Voor het eerst nemen publieke zenders onder 65-plussers niet langer het merendeel van de kijktijd in beslag. Onder alle andere leeftijdsgroepen hebben de commerciële zenders inmiddels de overhand. Daarbij geldt: hoe lager de leeftijd, hoe geringer het marktaandeel van de publieke zenders.

Tabel 4.4

Telesiekijken (als hoofdactiviteit), naar leeftijd, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2005 (in uren per week)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005
publieke zenders	8,4	8,1	8,8	5,9	4,3	4,0	2,9
12-19 jaar	6,9	8,3	8,4	4,7	2,1	1,5	0,8
20-34 jaar	7,0	6,6	7,5	4,7	2,7	1,7	1,0
35-49 jaar	8,4	7,6	8,1	5,4	4,0	3,5	2,2
50-64 jaar	9,4	8,5	9,3	6,9	5,5	5,7	3,9
≥ 65 jaar	11,7	11,1	12,2	9,5	8,3	7,6	6,5
commerciële zenders ^a				3,3	6,1	5,7	5,4
12-19 jaar				4,4	9,0	6,3	5,2
20-34 jaar				3,2	6,0	6,2	4,9
35-49 jaar				2,9	5,3	5,4	4,9
50-64 jaar				3,4	5,7	4,9	5,5
≥ 65 jaar				3,1	6,0	6,2	6,7

a Nederlandstalige zenders met algemene programmering (in 2005: RTL4, 5 en 7, SBS6, Net5, Veronica en Talpa).

Bron: SCP (TBO'75-'05)

De toename van het computergebruik volgt de verspreiding van pc's in huishoudens. Tussen 1985 en 2000 steeg het aandeel Nederlanders dat thuis over een pc kon beschikken van 18% naar 70%. In de daaropvolgende vijf jaar zette deze verspreiding zich voort tot het niveau van 87% in 2005. Door de opkomst van het *world wide web* maken ook steeds meer mensen gebruik van de mogelijkheden van internet. Het aandeel van de Nederlandse bevolking dat thuis een internetaansluiting heeft, steeg van 16% in 1998 naar 83% in 2005 (statline.cbs.nl, geraadpleegd op 11 september 2006).

Blijkens de snelle groei van het percentage mensen dat internet gebruikt in de vrije tijd, vindt men internet een aantrekkelijke uitbreiding van de computermogelijkheden. Tussen 2000 en 2005 groeit het percentage mensen dat in de onderzoekswEEK minstens een kwartier internet heeft gebruikt van 24% naar 60%. Online computergebruik als vrijetijdsbesteding verviervoudigt tot 2,5 uur per week. Het offline gebruik stagneert daarentegen, zowel in termen van deelnamepercentage als vanuit het oogpunt van tijdsbesteding (tabel 4.5).

Tabel 4.5

Computergebruik offline en online (als hoofdactiviteit, alleen vrije tijd), bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2005 (in procenten deelnemers en in uren per week)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005
participatie (%)							
offline en online			4	13	23	45	68
offline			4	13	23	37	36
online						24	60
tijdsbesteding (uren per week)							
offline en online			0,1	0,5	0,9	1,8	3,8
offline			0,1	0,5	0,9	1,3	1,3
online						0,5	2,5

Bron: SCP (TBO'75-'05)

De toename van computergebruik komt vooral op het conto van de jongere helft van de bevolking en doet zich het spectaculairst voor onder tieners (tabel 4.6). De ontwikkeling van internet als sociaal medium, met onder de jeugd populaire toepassingen als msn en Hyves, is hier de voornaamste oorzaak van. Onder jongeren daalt het offline gebruik een beetje, maar geeft de online tijd een vertienvoudiging tot ruim zes uur per week te zien.

Tabel 4.6

Computergebruik offline en online (als hoofdactiviteit, alleen vrije tijd), naar leeftijd, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2005 (in uren per week)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005
offline			0,1	0,5	0,9	1,3	1,3
12-19 jaar			0,4	0,8	1,9	2,7	2,3
20-34 jaar			0,1	0,5	1,3	1,0	1,3
35-49 jaar			0,1	0,5	0,8	1,4	0,9
50-64 jaar			0,1	0,5	0,5	1,2	1,2
≥ 65 jaar			0,0	0,1	0,3	0,5	1,1
online						0,5	2,5
12-19 jaar						0,7	6,2
20-34 jaar						0,6	2,9
35-49 jaar						0,6	2,3
50-64 jaar						0,5	1,8
≥ 65 jaar						0,1	0,8

Bron: SCP (TBO'75'-05)

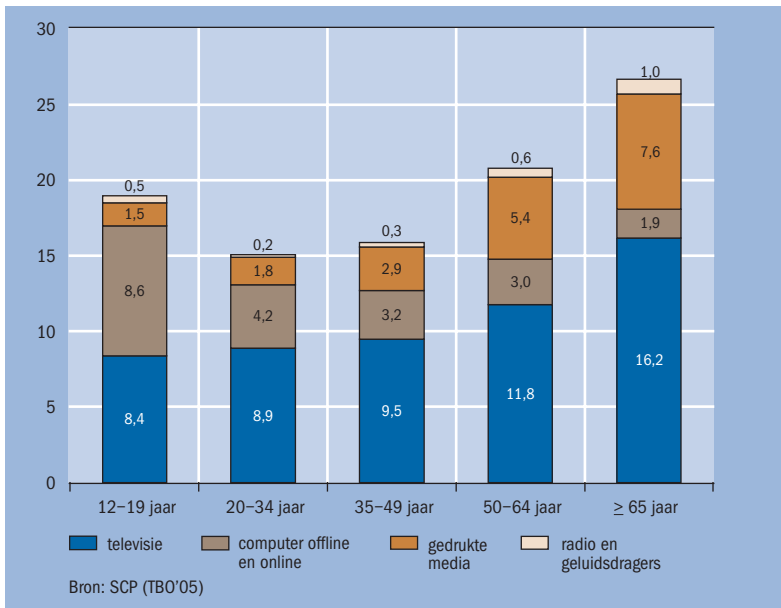
De conclusie lijkt daarmee te zijn dat internet hard op weg is om het belangrijkste vrijetijdsmedium te worden. Ook in een land als Zuid-Korea, dat net als Nederland in de voorhoede van ict-verspreiding is te vinden, daalt de televisiekijktijd, daar overigens al sinds 1995 (Choo et al. 2006).

Vooralsnog domineert de televisie de mediatijsbesteding van Nederlanders, maar die dominantie staat onder druk. Binnen alle leeftijdsgroepen verliest de televisie terrein en stoomt internet op, een trend die eerder al onder tieners gesignaleerd werd (Huysmans en De Haan 2001: 94).

Leeftijdsgroepen verschillen aanzienlijk in de samenstelling van hun mediamenu (figuur 4.1). Onder jongeren houden totale computertijd en totale televisiekijktijd elkaar in 2005 met circa 8,5 uur per week in evenwicht. Aangezien jongeren de toekomst hebben en aangezien internet juist onder hen, maar niet uitsluitend onder hen, zo snel ingang vindt, lijkt de recente opmars van internet nog slechts een voorbode van verdere verschuivingen op het mediamenu in de komende jaren.

Figuur 4.1

Mediatijsbesteding (als hoofdactiviteit in de vrije tijd) naar leeftijdscategorie, 2005 (in uren per week)

Eertijds werd de opkomst van de televisie ten koste van de gedrukte media een verschuiving ‘van woord naar beeld’ genoemd (Knulst en

Kalmijn 1988). Achteraf gezien was de karakterisering 'van woord naar bewegend beeld' treffender geweest. De recente veranderingen in het mediagebruik lijken gedeeltelijk te interpreteren als een herleving van het lezen, weliswaar in een ander jasje, maar toch. Lang niet alle internetgebruik heeft weliswaar met teksten te maken, toch herover het woord met de komst van internet weer enig terrein. Er zijn uiteraard verschillen met lezen 'oude stijl'. Zo leest men bij internetgebruik het woord niet van papier maar van het beeldscherm. Bovendien is dat schermlezen niet alleen receptief maar deels ook communicatief van aard. Dit geldt vooral bij jongeren, die daarbij tevens een heel ander taalgebruik hanteren dan in het Groene Boekje is voorgeschreven en dan in de gedrukte media gebruikelijk is. Verder kwantitatief en kwalitatief onderzoek moet leren in hoeverre schermlezen met het lezen van drukwerk gelijkgesteld kan worden.

4.3 Minder huiselijke sociale contacten

De grootste verandering in de vrije tijd tussen 2000 en 2005 is dat de tijd voor sociale contacten afneemt met een uur per week (tabel 4.1). Uit een onderscheid van die contacten naar contact met huisgenoten versus contact met derden, blijkt dat niet het contact met intimi afneemt, maar het contact met derden (tabellen 4.7 en 4.8). Om het beeld van de huiselijke contacten te completeren is hier ook de aandacht voor kinderen meegenomen (voorlezen, spelletje, tochtje), waar dat in eerdere optellingen nog als deel van de kinderverzorging tot de zorgtaken gerekend werd.

De neergaande lijn in het contact met huisgenoten is in 2005 tot staan gekomen. Men geeft aan dat men tweeënhalf uur per week contact met huisgenoten als hoofdactiviteit heeft. Zonder twijfel is dit niet het hele verhaal. Tijdens gezamenlijke maaltijden, bezoeken en uitjes, evenals samen voor de buis is er ook sprake van sociaal contact. Op basis van deze reeks peilingen van het tijdsbestedingsonderzoek is daarover echter geen informatie voorhanden. Een meting in de loop van 2006 volgens de intussen ontwikkelde Europese richtlijnen bevat wel een registratie van met wie men activiteiten onderneemt. Die gegevens zullen dus veel aanvullende informatie over de sociale context van activiteiten opleveren, niet in het minst over de sociale context van het huiselijke leven.

Tabel 4.7

Contacten met huisgenoten, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2005 (in uren per week)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005
contacten met huisgenoten	4,0	3,7	3,1	3,2	2,7	2,4	2,5
praten met huisgenoten	2,9	2,6	2,1	2,0	1,6	1,3	1,2
aandacht voor kinderen	0,8	0,8	0,7	0,8	0,8	0,8	1,0
gezelschapsspelletjes	0,3	0,3	0,3	0,3	0,2	0,2	0,2

Bron: SCP (TBO'75-'05)

Voor sociale contacten met derden geldt niet dat de eerdere teruggang in de hieraan bestede tijd in 2005 ten einde is gekomen. Bij deze verzameling activiteiten gaat het vooral om huiselijke contacten met derden. Uithuizige sociale contacten met derden – tijdens werk, opleiding, maatschappelijke participatie (zie § 4.4), sport, uitgaan en uitstapjes – zijn hier niet verdisconteerd; dit is op basis van deze reeks tijdsbestedingspeilingen niet mogelijk. Ook hier zal de registratie in 2006 van met wie men activiteiten onderneemt in genoemde parallelmeting veel aanvullende informatie opleveren.

De hier gemeten sociale contacten met derden – tijdens visites, feestjes en telefoongesprekken – geven opnieuw een daling van de daarmee gemoeide tijd te zien (tabel 4.9). Die daling zit geheel in visites. De trend dat Nederlanders minder bij elkaar over de vloer komen, heeft zich ook in 2005 doorgezet.

Binnen huishoudens heeft men niet verder op huiselijke sociale contacten bezuinigd. Maar in het eigen huis ontvangt men minder anderen, c.q. men bezoekt minder anderen bij hen thuis. Deze daling van directe sociale contacten valt wellicht deels weg te strepen tegen de groei van het internetgebruik. Populaire toepassingen daarvan als e-mail en msn hebben, anders dan televisiekijken, immers het karakter van sociale interactie.

Tabel 4.8

Huiselijke sociale contacten met derden, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2005 (in uren per week)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005
sociale contacten met derden	9,5	9,5	9,1	9,0	9,0	8,5	7,7
visite ontvangen	2,7	2,7	2,5	2,4	2,2	2,1	1,7
op visite gaan	5,7	5,2	4,9	4,7	4,7	4,4	3,9
feestje/etentje/receptie	1,2	1,1	1,2	1,2	1,4	1,4	1,4
bellen en sms'en		0,4	0,5	0,6	0,7	0,7	0,7

Bron: SCP (TBO'75-'05)

4.4 Maatschappelijke participatie blijft op niveau

Tussen 1995 en 2000 liet het tijdsbestedingsonderzoek een duidelijke teruggang in maatschappelijke participatie zien. De meest recente meting wijst echter uit dat deze daling zich niet heeft doorgezet (zie eerder tabel 4.1). Het algemene beeld is dat de maatschappelijke participatie zich op het niveau van 2000 heeft gehandhaafd, zowel in termen van de tijd die men hier wekelijks aan besteedt, als in termen van het aandeel mensen dat participeert (tabel 4.10). Nederlanders besteden in 2005 gemiddeld genomen circa anderhalf uur per week aan hulp en vrijwilligerswerk ten behoeve van familie, verenigingen en vrijwilligersorganisaties. In de vragenlijst rapporteert 32% vrijwilligerswerk te doen, nagenoeg hetzelfde aandeel als in 2000. Dit komt overeen met uitkomsten van het onderzoek Culturele Veranderingen in Nederland, volgens welke het aandeel vrijwilligers in 2000 en 2004 ook rond de 30% bedraagt (SCP 2005). Schattingen uit andere bronnen wijken hier wat van af: zo schat het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) het percentage vrijwilligers in de bevolking in op meer dan 40%, met een lichte daling tussen 2000 en 2005 (statline.cbs.nl).

Tabel 4.9

Maatschappelijke participatie, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2005 (in uren per week en in procenten deelnemers)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005
inzet maatschappelijke organisaties	0,3	0,4	0,4	0,5	0,4	0,3	0,3
inzet verenigingen	0,4	0,5	0,4	0,4	0,5	0,4	0,3
vrijwilligerswerk	0,8	0,7	1,0	0,8	1,0	0,8	0,8
godsdiensbeoefening	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,3	0,4
aandeel bevolking (%)	-	-	42	38	44	31	32

Bron: SCP (TBO'75-'05)

Het is veelal zo dat religieuze mensen meer aan vrijwilligerswerk doen (De Hart 2006). Dit komt omdat zij door hun organisatiedichtheid een grotere kans lopen gemobiliseerd te worden. Anno 2005 blijkt religieusiteit inderdaad nog steeds bevorderlijk voor vrijwilligerswerk (tabel 4.10). Gelovigen zijn niet alleen actiever binnen eigen organisaties, maar ook in niet-religieuze organisaties.

Tabel 4.10

Maatschappelijke participatie naar denominatie, bevolking van 12 jaar en ouder, 2005 (in uren per week en in procenten)

	tijd (uren per week)		aandeel (% deelnemers in week)	
	incl. religieuze organisaties	excl. religieuze organisaties	incl. religieuze organisaties	excl. religieuze organisaties
niet gelovig	1,0	1,0	22	22
rooms-katholiek	1,5	1,4	34	31
protestants (lid PKN)	2,1	1,6	43	35
overige denominaties	2,1	1,4	45	29

Bron: SCP (TBO'05)

Het vrijwilligerswerk van rooms-katholieken blijft achter op dat van leden van de Protestantse Kerk in Nederland (PKN, voorheen Hervormden en Gereformeerden) en van mensen met andere denominaties (waarvan moslims de grootste groep vormen). Dit geldt overigens voornamelijk voor vrijwilligerswerk in religieuze organisaties, en veel minder voor de bijdrage aan niet-religieuze organisaties.

5 De tijd tikt door

De tijd tikt gestaag door, niets en niemand kan daar iets aan veranderen. Met de besteding en ordening van de tijd ligt dat anders, zonder overigens een grote maakbaarheid te willen suggereren. De tijdsbesteding en de tijdsordening zijn de uitkomst van een optelsom van de vele keuzes en onderhandelingsuitkomsten van individuen en van maatschappelijke organisaties, in het privé-leven, in de detailhandel, in de dienstensector, in het verenigingsleven, door vrijetijdsaanbieders en door de overheid. De overheid is op dit punt overigens niet heel prominent aanwezig. De optelsom van de vele keuzes geeft door de jaren heen geen grillig patroon in de besteding en de ordening van de tijd te zien. Veeleer is er sprake van een grote mate van stabiliteit, met daarbinnen enkele vaak al langer zichtbare trends.

Het patroon van tijdsbesteding en tijdsordening is als een spiegel. Hoe is ons dagelijks leven georganiseerd? Wat verandert er, en wat niet? Voor welke uitdagingen, if any, zien individuen, maatschappelijke organisaties en de overheid zich gesteld? Op die laatste vraag volgt hier geen antwoord, omdat zo'n antwoord niet neutraal is, maar mede ingegeven wordt door politiek of anderszins normatief geladen visies op hoe het gezinsleven, organisaties en de samenleving georganiseerd behoren te zijn.

In deze korte epiloog volgen twee thema's ter overweging: agenda-problemen en informatievaardigheden. De lezer kan zelf bepalen of in deze verschijnselen uitdagingen besloten liggen waaraan het hoofd geboden moet worden, en zo ja op welke manier dit zou moeten gebeuren.

Mensen in de leeftijd van 20 tot 65 jaar nemen steeds meer verplichtingen op zich. Vrouwen gaan steeds meer werken. Door de groei van verplichtingen neemt de tijdsdruk in huishoudens toe. Groeiende aantallen mannen en vrouwen moeten betaald werk en zorgtaken zien te combineren. Dit vergt niet alleen meer tijd, maar ook meer coördinatie om de diverse verplichtingen in te plannen, vooral wanneer men de zorg voor kleine kinderen heeft. Omdat betaald werk nog altijd vooral

een zaak is voor overdag doordeweeks, neemt daar de tijdsdruk toe. Ondanks de toegenomen drukte nemen de gevoelens van gejaagdheid niet toe, en weten ouders meer tijd voor hun kinderen vrij te maken. Met de grotere arbeidsdeelname van vrouwen komt een breed gedragen beleidsdoel dichterbij, al laat de deelname van mannen in de zorgtaken wellicht nog te wensen over. In deze veeleisende samenleving (Breedveld en Van den Broek 2002) is het optimaliseren van de maatschappelijke dagindeling al enige tijd een aandachtspunt van beleid. In het emancipatiebeleid en daarbuiten groeide gaandeweg de aandacht voor de agendaproblemen die taakcombinatie met zich meebrengt, vooral bij tweeverdieners met kinderen. Flexibilisering van arbeids- en winkeltijden, facilitering van kinderopvang en een focus op de dagindeling zijn (mede) ingezet om deze problemen het hoofd te bieden.

De vrije tijd is recent door de grotere tijdsdruk niet afgenomen, al nam de vrije tijd in de druk bezette leeftijdsgroep van 20 tot 65 jaar wel wat af. Wellicht de belangrijkste ontwikkeling binnen het vrijetijdsbudget is de onmiskenbare opgang van internet. De totale tijdsbesteding aan media is onveranderd gebleven, dus betekent meer internettijd dat er elders in het mediabudget is bezuinigd. Dat geldt vooral voor de televisie, en dan weer met name voor de publieke omroep. Dit heeft gevolgen die de wat vrijblijvend klinkende term 'vrijetijdsbesteding' te boven gaan. Verschuivingen in het medialandschap nodigen uit tot bezinning op de informatievaardigheden waarmee mensen hun weg vinden te midden van de vele informatiestromen die op hen afkomen en die ze in hun rollen van ouder, consument en burger al dan niet tot zich nemen (Huysmans et al. 2004; RMO 2003; WRR 2005). Biedt de veelheid aan informatie mensen vooral kansen om zich te informeren, of schieten de informatievaardigheden her en der tekort? Internetgebruik is, in tegenstelling tot ander mediagebruik, deels communicatief van aard. E-mailen en msn'en zijn vormen van sociale interactie. De groei daarvan kan, tot op zekere hoogte, de afname aan directe sociale contacten compenseren.

Met het (opnieuw) benoemen van deze twee thema's van agenda-problemen en informatievaardigheden is de cirkel rond: het zijn de

twee onderwerpen waarmee het eerste hoofdstuk opende. Over die punten is nieuw materiaal aangedragen. Tijdsbestedingsgegevens zijn bij uitstek geschikt om de gevolgen van meer betaald werk door vrouwen en van meer internet binnen het mediagebruik in kaart te brengen. De informatie wordt rijker naarmate er in meer detail gekeken wordt naar concrete activiteiten en groepen. Dat zal gebeuren op www.tijdsbesteding.nl alsmede in vervolpublicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) en van andere partijen die dit onderzoek mogelijk maakten.

Bijlage A Toelichting op gebruikte categorieën van tijdsbesteding

De totale beschikbare tijd, 168 uur per week, is onderverdeeld in drie categorieën van tijdsbesteding: verplichtingen, persoonlijke verzorging en vrije tijd. Binnen elk daarvan kunnen stap voor stap nadere verbijzonderingen in meer concrete activiteiten gemaakt worden. Deze staccato toelichting op de gebruikte categorieën laat tevens zien hoe de activiteiten zijn ingedeeld. Hier worden, voor zover nodig, de in de tekst gebruikte begrippen toegelicht. Naarmate activiteiten concreter zijn, behoeven ze minder toelichting. De activiteitenlijst aan de hand waarvan respondenten per kwartier hun activiteiten registreerden is in te zien op www.tijdsbesteding.nl.

Verplichtingen

Betaald werk:	werk (inclusief thuiswerken en overwerken) en woon-werkverkeer
Opleiding:	lestijd op school/universiteit, huiswerk/thuis studeren en bijbehorende mobiliteit
Zorgtaken:	onbetaald werk voor het eigen huishouden: huishoudelijk werk, kinderverzorging en bijbehorende mobiliteit
Huishoudelijk werk:	verzorging huis en kleding, maaltijdbereiding, boodschappen
Kinderverzorging	

Persoonlijke verzorging

Slaap:	nachtrust, slapen overdag, dutjes
Eten:	eten en drinken, thuis, op school of werk (behalve in horeca, dat is tot de vrije tijd gerekend)
Lichamelijke verzorging:	persoonlijke hygiëne, opmaken, aankleden

Vrije tijd

Lezen gedrukte media: lezen van kranten, tijdschriften en boeken
Gebruik moderne media: radio/geluidsdragers, tv/beelddragers, pc/
internet

Sociale contacten: contact huisgenoten, visites, feestjes/recepties, telefoneren

Maatschappelijke participatie: vrijwillige inzet voor individuen of organisaties in de vorm van mantelzorg, vrijwilligerswerk of onbetaalde bestuursfuncties

Uitgaan: horeca, cultuur, evenementen

Hobby's: alle liefhebberijen die niet in andere vrijetijdscategorieën vallen

Sport en bewegen: behalve sport ook fietstochten en wandelingen als doel op zich, overige verplaatsingen zijn tot de mobiliteit gerekend

Vrijetijdsmobiliteit

Daarnaast zijn in de tekst twee andere begrippen geïntroduceerd die minder direct tot concrete activiteiten te herleiden zijn: taakcombinatie en gejaagdheid.

Van taakcombinatie is sprake als iemand in de onderzoekswEEK zowel twaalf uur of meer betaald werk als twaalf uur of meer zorgtaken (hier inclusief mantelzorg) heeft verricht.

Van gejaagdheid is sprake als iemand desgevraagd in het dagboek aan het eind van de dag opgeeft zich die dag gejaagd gevoeld te hebben.

Literatuur

- Akker, P. van den, A. van der Avort en A. van den Elzen (1994). 'Rolgedrag van mannen en vrouwen: gemankeerde emancipatie'. In: P. Ester en L. Halman (red.), *De cultuur van de verzorgingsstaat* (p. 135-167). Tilburg: Tilburg University Press.
- Bianchi, S., J. Robinson en M. Millie (2006). *Changing Rhythms of American Family Life*. New York: Russel Sage Foundation.
- Breedveld, K. (1999). *Regelmatig onregelmatig*. Amsterdam: Thela Thesis.
- Breedveld, K. (2006). 'Een geordend bestaan. Tijdsordering in de 21ste eeuw'. In: C. Baaijens, P. Ester en J. Schippers (red.), *De toekomst van de arbeidstijden* (p. 15-25). Amsterdam: Dutch University Press.
- Breedveld, K. en A. van den Broek (red.) (2001). *Trends in de tijd*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Breedveld, K. en A. van den Broek (2002). *De veeleisende samenleving*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Choo, K.Y., J.-H. Lee & C.-H. Song (2006). 'Korean People's Time Use Patterns in 2005 and Changes Since 1981'. Paper gepresenteerd op de conferentie van de *International Association for Time Use Research*, Kopenhagen, 17-19 augustus 2006.
- Commissie Toekomstscenario's Herverdeling Onbetaalde Arbeid (1995). *Onbetaalde zorg gelijk verdeeld. Toekomstscenario's voor herverdeling van onbetaalde zorgarbeid*. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Daly, K. (1996). *Families and Time. Keeping Pace in a Hurried World*. Thousand Oaks: Sage.
- Elchardus, M. (1996). *De gemobiliseerde samenleving*. Brussel: Koning Boudewijn Stichting.
- Gershuny, J. (2000). *Changing Times*. Oxford: Oxford University Press.
- Geus, A. de (2004). Toespraak tijdens het BIG-congres *De Tijd de Baas*, Groningen, 27 mei 2004.
- Geus, A. de (2005). Toespraak tijdens de Nationale Tijdconferentie, Rotterdam, 28 april 2005.
- Glorieux, I., J. Minnen en J. Vanderweyer (2005). *De tijd staat niet stil. Veranderingen in de tijdsbesteding van Vlamingen tussen 1999 en 2004*. Brussel: Vrije Universiteit Brussel.
- Harms, L. (2003). *Mobiel in de tijd*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- De Hart, J. (2006). 'Kerkgangers: investeerders in de civil society'. In: SCP, *Sociaal en Cultureel Rapport 2006* (werktitel). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (te verschijnen).
- Huysmans, F. en J. de Haan (2001). 'Media en ICT. Omgaan met een overvloedig aanbod' In K. Breedveld en A. van den Broek (red.). *Trends in de tijd* (p. 75-95). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Huysmans, F., J. de Haan en A. van den Broek (2004). *Achter de schermen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Keuzekamp, S. en L. Faulk (2006). 'Voltijd werkende moeders'. In: SCP, *Sociaal en Cultureel Rapport 2006* (werktitel). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (te verschijnen).
- Knulst, W. (2005). *Alles had zijn tijd*. Amsterdam: Dutch University Press.
- Knulst, W. en P. van Beek (1990). *Tijd komt met de jaren*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Knulst, W. en M. Kalmijn (1988). *Van woord naar beeld?*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SZW (2006). *Meerjarenbeleidsplan Emancipatie 2006-2010*. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- RMO (2003). *Medialogica*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Robinson, J. en G. Godbey (1997). *Time for Life. The Surprising Ways Americans Use Their Time*. Pennsylvania: Pennsylvania State University Press.
- SCP (2005). *De sociale staat van Nederland 2005*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Statistisches Bundesamt (2003). *Wo bleibt die Zeit?. Die Zeitverwendung der Bevölkerung in Deutschland 2001/02*. Berlijn: Bundesministerium für Familie, Senioren, Frauen und Jugend.
- TK (2005/2006). *Motie Van Aartsen/Bos*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2005/2006, 30300, nr.14.
- WRR (2005). *Focus op functies. Uitdagingen voor een toekomstbestendig mediabeleid*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt elke twee jaar zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma (2006-2007) is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl.

Het Werkprogramma is rechtstreeks te bestellen bij het Sociaal en Cultureel Planbureau. ISBN 90-377-0267-8

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn verkrijgbaar bij de boekhandel. Een complete lijst is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl.

Sociale en Culturele Rapporten

Sociaal en Cultureel Rapport 1998. ISBN 90-5749-114-1

Sociaal en Cultureel Rapport 2000. ISBN 90-377-0015-2

Sociaal en Cultureel Rapport 2002. *De kwaliteit van de quartaire sector.*

ISBN 90-377-0106-x

In het zicht van de toekomst. Sociaal en Cultureel Rapport 2004.

ISBN 90-377-0159-0

The Netherlands in a European Perspective. Social & Cultural Report 2000.

ISBN 90-377-0062-4 (English edition 2001)

Social and Cultural Report 2002. The Quality of the Public Sector (Summary).

ISBN 90-377-0118-3

Nederlandse populaire versie van het SCR 1998

Een kwart eeuw sociale verandering in Nederland; de kerngegevens uit het Sociaal en Cultureel Rapport. Carlo van Praag en Wilfried Uitterhoeve.

ISBN 90-6168-662-8

Engelse populaire versie van het SCR 1998

25 Years of Social Change in the Netherlands; Key Data from the Social and Cultural Report 1998. Carlo van Praag and Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-6168-580-x

Nederlandse populaire versie van het SCR 2000

Nederland en de anderen; Europese vergelijkingen uit het Sociaal en Cultureel Rapport 2000. Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-5875-141-4

SCP-publicaties 2005

- 2005/1 Landelijk verenigd. Civil society en vrijwilligerswerk IV (2005). ISBN 90-377-0126-4
- 2005/2 Aandacht voor welzijn. Inhoud, omvang en betekenis van de welzijnssector (2005). ISBN 90-377-0204-x
- 2005/3 De steun voor de verzorgingsstaat in de publieke opinie, 1970-2002 (2005). ISBN 90-377-0157-4
- 2005/4 Kinderen in Nederland (2005). ISBN 90-377-0209-0
- 2005/5 Vermaatschappelijking in de zorg (2005). ISBN 90-377-0214-7
- 2005/6 Culture-lovers and Culture-leavers. Trends in interest in the arts and cultural heritage in the Netherlands (2005). ISBN 90-377-0217-1
- 2005/7 Cultuurminnaars en cultuurmijders. Trends in de belangstelling voor kunsten en cultureel erfgoed. Het culturele draagvlak 6 (2005). ISBN 90-377-0228-7
- 2005/8 The Hunt for the Last Respondent (2005). ISBN 90-377-0215-5
- 2005/9 Zorg voor verstandelijk gehandicapten. Ontwikkelingen in de vraag (2005). ISBN 90-377-0235-x
- 2005/10 Bestuur aan banden. Lokaal jeugdbeleid in de greep van nationaal beleid (2005). ISBN 90-377-0210-4
- 2005/11 Maten voor gemeenten 2005 (2005). ISBN 90-377-0224-4
- 2005/12 Arbeidsmobiliteit in goede banen (2005). ISBN 90-377-0203-1
- 2005/13 Uit elkaars buurt. De invloed van etnische concentratie op integratie en beeldvorming (2005). ISBN 90-377-0225-2
- 2005/14 De sociale staat van Nederland 2005 (2005). ISBN 90-377-0202-3
- 2005/15 Kijk op informele zorg (2005). ISBN 90-377-0201-5
- 2005/16 Armoedemonitor 2005 (2005). ISBN 90-377-0206-6

SCP-publicaties 2006

- 2006/1 Thuis op het platteland (2006). ISBN 90-377-0229-5
- 2006/2 Een eigen huis... Ervaringen van mensen met verstandelijke beperkingen of psychiatrische problemen met zelfstandig wonen en deelname aan de samenleving (2006). ISBN 90-377-0246-5
- 2006/3 Uitgerekend wonen (2006). ISBN 90-377-0250-3
- 2006/4 Jeugd met beperkingen. Rapportage gehandicapten 2006 (2006). ISBN 90-377-0200-7
- 2006/5 Hoe het werkt met kinderen (2006). ISBN 90-377-0238-4
- 2006/6a Sociale atlas van vrouwen uit etnische minderheden (2006). ISBN 90-377-0269-4

- 2006/6b De balans opgemaakt. De slotbeschouwing van de sociale atlas van vrouwen uit etnische minderheden (2006). ISBN 90-377-0251-1
- 2006/7 Slachtoffers van criminaliteit: feiten en achtergronden (2006). ISBN 90-377-0232-5
- 2006/8 Voorzieningen voor slachtoffers van misdrijven: gebruik, bereik en draagvlak (2006). ISBN 90-377-0270-8
- 2006/9 Op weg in de vrije tijd (2006). ISBN 90-377-0273-2
- 2006/10 Rapportage sport 2006 (2006). ISBN 90-377-0252-x
- 2006/11 Ondersteuning gewenst. Mensen met lichamelijke beperkingen en hun voorzieningen op het terrein van wonen, zorg, vervoer en welzijn (2006). ISBN 90-377-0260-0
- 2006/12 Rapportage ouderen 2006. Veranderingen in de leefsituatie en levensloop. ISBN 90-377-0256-2
- 2006/13 Duaal als ideaal? Leren en werken in het beroeps- en hoger onderwijs (2006). ISBN 90-377-0208-2
- 2006/14 Uniform uit de kast. Homoseksualiteit binnen de krijgsmacht (2006). ISBN 90-377-0255-4
- 2006/15 Gewoon doen. Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland (2006). ISBN 90-377-0257-0
- 2006/17 Publieke productie en persoonlijk profijt (2006). ISBN 90-377-0231-7
- 2006/18 Angstige burgers? De determinanten van gevoelens van onveiligheid onderzocht (2006). ISBN 90-377-0231-7
- 2006/19 Wie werken er in het onderwijs? Op zoek naar het 'eigene' van de onderwijs-professional (2006). ISBN 90-377-0291-0
- 2006/20 Maten voor gemeenten 2006 (2006). ISBN 90-377-0253-8

SCP-essays

- 1 Voorbeelden en nabeelden (2005). ISBN 90-377-0248-1
- 2 De stem des volks (2006). ISBN 90-377-0265-1
- 3 De tekentafel neemt de wijk (2006). ISBN 90-377-0261-9
- 4 Leven zonder drukte (2006). ISBN 90-377-0262-7

Werkdocumenten

- 110 Verklaringsmodel verpleging en verzorging. Onderzoeksverantwoording (2005). ISBN 90-377-0199-x
- 111 Grenzen aan de maatschappelijke opdracht van de school (2005). ISBN 90-377-0213-9
- 112 Wijkkwaliteiten (2005). ISBN 90-377-0216-3
- 113 Ouderen van nu en van de toekomst (2005). ISBN 90-377-0219-8
- 114 Verzonken technologie. ICT en de arbeidsmarkt (2005). ISBN 90-377-0205-8
- 115 Cijfermatige ontwikkelingen in de verstandelijk-gehandicaptenzorg. Een vraagmodel (2005). ISBN 90-377-0221-x

- 116 Vrijwilligersorganisaties onderzocht. Over het tekort aan vrijwilligers en de wijze van werving en ondersteuning (2005). ISBN 90-377-0233-3
- 117 Het Actieplan Cultuurbereik en cultuurdeelname, 1999-2003. Een empirische evaluatie op landelijk niveau (2005). ISBN 90-377-0236-8
- 118 Advocaat met korting (2005). ISBN 90-377-0240-6
- 119 Regionale verschillen in de wachtlijsten verpleging en verzorging (2005). ISBN 90-377-0242-2
- 120 De mantelval (2005). ISBN 90-377-0245-7
- 121 SCP-maat voor lichamelijke beperkingen op basis van AVO 2003 (2006). ISBN 90-377-0268-6
- 122 Gezond en wel met een beperking (2006). ISBN 90-377-0254-6
- 123 De onbereikte minima (2006). ISBN 90-377-0275-9
- 124 Snuffelen en graven. Over doelgroepen van digitaal toegankelijke archieven (2006). ISBN 90-377-0276-7
- 125 Liever thuis dan uit. De indicatiestelling in de awbz voor zorg op afroep en verblijf (2006). ISBN 90-377-0278-3
- 126 Naar een nieuwe armoedegrens? (2006). ISBN 90-377-0241-4
- 127 Klik naar het verleden. Een onderzoek naar gebruikers van digitaal erfgoed: hun profielen en zoekstrategieën (2006). ISBN 90-377-0279-1
- 128 Godsdienstige veranderingen in Nederland. Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie (2006). ISBN 90-377-0259-7
- 129 Juist beschermd. De determinanten van de woonsituatie van volwassen verstandelijk gehandicapten (2006). ISBN 90-377-0288-0

Overige publicaties

- Hier en daar opklaringen. Nieuwjaarsuitgave 2005 (2005). ISBN 90-377-0212-0
- De jacht op de laatste respondent. Samenvatting (2005). ISBN 90-377-0223-6
- De grens als spiegel. Een vergelijking van het cultuurbestel in Nederland en Vlaanderen (2005). ISBN 90-377-0222-8
- Jaarrapport Integratie 2005 (2005). ISBN 90-377-0237-6
- Bestuur aan banden. Samenvatting (2005). ISBN 90-377-0239-2
- De goede burger (2005). ISBN 90-377-0244-9
- Ouderen in instellingen (2005). ISBN 90-377-0247-3
- ? Altijd een antwoord. Nieuwjaarsuitgave 2006 (2006). ISBN 90-377-0263-5
- Hoge (jeugd)werkloosheid onder etnische minderheden (2006). ISBN 90-377-0266-x
- Niet-westerse allochtonen met een stabiele arbeidsmarktpositie: aantallen en ontwikkelingen (2006). ISBN 90-377-0249-x
- Werken op de grens van wetenschap en beleid (2006). ISBN 90-377-0272-4

Tijd voor de basisschool. Factsheet ten behoeve van de invitational conference 'Tijd voor school 2006' op 31 mei 2006, Museon, Den Haag (2006).

ISBN 90-377-0277-5

At Home in the Countryside. A comparison of rural and urban life. Summary (2006). ISBN 90-377-0292-9

De tijd als spiegel. Hoe Nederlanders hun tijd besteden (2006).

ISBN 90-377-0283-x